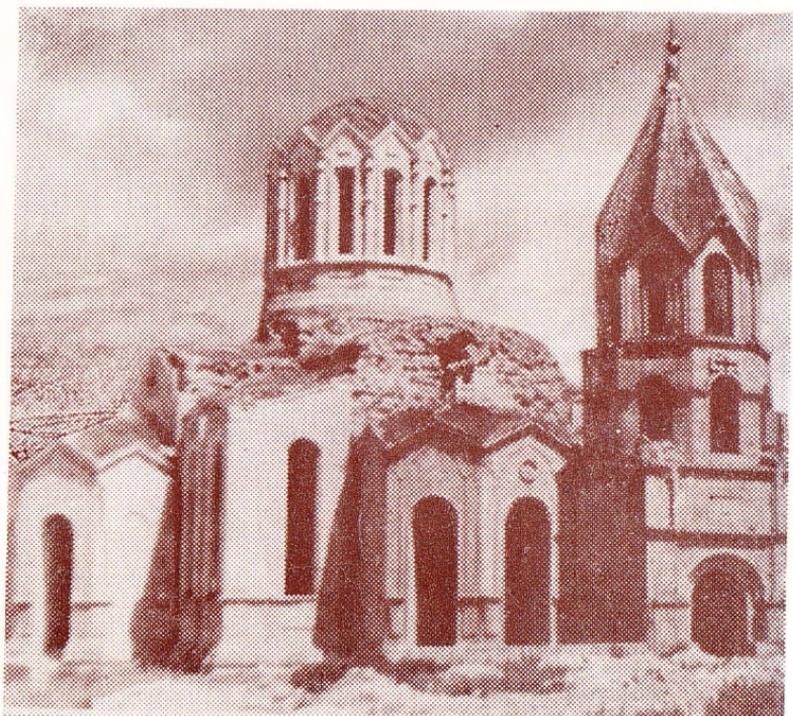

Ռ. Հ. ՏԵՐ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՇՈՒՇԻ

ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Ր. Օ. ԵՐԿՍՅԱՆ

ГОРОД ШУША

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1993

9(97.925)
20-38
h2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵՆՍԻՎ

Ռ. Հ. ՏԵՐ-ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔԸ

2799

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԳՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1993

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝

պատմ. գիտություն. դոկտոր Պ. Մ. Մուրադյան,

պատմ. գիտություն. թեկնածու Պ. Ա. Չոբանյան

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել

Հայաստանի ԳԱ ակադեմիկոս

Աղ. Հովհաննիսյան

Տեր-Փասպարյան Ռ. Հ.

S 383: Շուշի քաղաքը (պատ. խմբ.՝ Պ. Մ. Մուրադյան),
Հայաստանի ԳԱ արևելագիտության ինստ. — Եր.,
Հայաստանի ԳԱ հրատ., 1993. — 125 էջ:

Գրքում արված է քաղաքի հիմնադրման համառոտ պատմությունը, բնութագրված են նրա աշխարհագրական և բնակլիմայական առանձնահատկությունները: Քննարկվում են Շուշու վարչական, տնտեսական, էթնիկական և մշակութային պատմության հարցերը: Աշխատությունը գրված է հարուստ և հավաստի փաստական նյութերի հիման վրա: Նորագույն պատմության անցուղարձերին ահանասն հեղինակը հաճախ դրառում է անցքեր ու իրողություններ, որոնք աչլուստ կամ հայտնի չեն, կամ աղավաղված են ներկայացված մասնագիտական գրականության մեջ:

Հասցեկարգվում է ընթերցող լայն շրջաններին:

S 0503020913 87—91
703(02)—93

ԳՄԳ 63.3(22)

ISBN 5—8080—0293—1

© Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1993

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հայոց հիմնած ու հոգածությամբ խնամած Շուշի քաղաք, Կարսի ու Կարինի, Վանի ու Բաղեշի նման, հայաբափ էր եղել, բայց այսօր Շուշին նորից բնակեցված է հայերով, կյանքը ընթանում է իր հունով: Տասնամյակներ առաջ արդեն սկսվել էր ֆաղափ էթնիկական նկարագրի «սրբագրությունը»՝ յուրացնելով ոչ միայն հայերի տներն ու ստեղծած արդյունքները, այլև պատմությունն իսկ: Լիովին կարելի է պատկերացնել, թե ինչ կսկիծ ու հիասքափություն պիտի ապրեին դարասկզբին Շուշիում հասակ առած և հարկադրական խորություն ապրող շուշեցի մտավորականները: Եվ, այնուամենայնիվ, նրանցից մեկը՝ աշխարհագետ, պատմաբան-բանասեր Ռուբեն Տեր-Փասպարյանը (1892—1966), տոհմիկ համբերություն է ցուցաբերում հայրենի քաղաքի պատմության այս համառոտ ուրվագիծը ներկայացնելիս: Նա բնավ նպատակ չի ունեցել մենագրական հետազոտության ենթարկելու Շուշիի անցյալին վերաբերող բոլոր խրնդիրները, այլ՝ ծանոթացնել նրա կազմավորման հիմնական շրջափուլերին, հետևել քաղաքի տնտեսական ու մշակութային առաջիադարձումներին ու մանավանդ՝ իրեն ականատես ու մասնակից, վկայել Շուշիի նոր պատմության ելևէջները: Այդ իսկ առումով սույն աշխատությունն ավելի քակրքնազդյուր է, քան նրա վրա կառուցված վերլուծություն: Հիշյալ պարագան չի վրիպել գրի առաջին ընթերցող ու գրախոս, նույնպես բնիկ շուշեցի ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանը:

յանի ուշադրությունից, որի ամփոփ հանձնարարականն այս-
տեղ ներկայացվում է:

Գիրքը հրատարակվում է բարեփոխությամբ քելադվող
օրոշ կրնատումներով, գործածությունից դուրս եկող առան-
ձին տեքստիներին արդիականացմամբ:

ՊԱՐՈՒՅՔ ՄԱՅՐԱՊՅԱՆ

ՀԱՆՁՆԱՐԱՐԱԿԱՆ

Բարեփախությունն պիտի համարել, որ իր կյանքի վեր-
ջին շրջանում հանգուցյալ Ռուբեն Տեր-Գասպարյանը ան-
հրաժեշտ է գտել զբաղվելու Շուշի փաղափ պատմությունը
ուսումնասիրելու խնդրով: Իր հայրենի փաղափ անցյալին
նվիրած նրա հմտալից ուսումնասիրությունը հիքավի արժե-
քավոր ներդրում է անդրկովկասյան փաղափների զարգաց-
ման պատմահամեմատական հետազոտության մարզում:
Զբաղվելով հայ, արբեջանական և եվրոպական համապա-
տասխան սկզբնաղբյուրների և եղած գրական ուսումնասի-
րությունների բնական տեսության հարցով, հեղինակը գրել
է մի աշխատություն, որի անհապաղ հրատարակումը կարող
է զգալապես նորացնել պատմական ուսումնասիրության
վատառողջ այն մթնոլորտը, որը խորհրդային պատմագի-
տության մեջ հակագիտական ու սպառնալից ընթացք է
ստացել մանավանդ վերջերս, Չիա Բունիաթովի և Ֆ. Շուշին-
սկու հիմնագուրկ ու միտումնավոր «ուսումնասիրություն-
ների» խորքի վրա:

Ռ. Տեր-Գասպարյանը մոտեցել է Շուշի փաղափ ան-
ցյալին վերաբերող սկզբնաղբյուրների հետազոտության
խնդրին՝ իրենից վանելով ազգայնական և սուրբեկախիվիստա-
կան ամեն տեսակի հակագիտական մղումները:

Նրա մշակած նյութի բովանդակության վրա հարկ չեմ
համարում ծանրանալ հանգամանորեն, որչափ հեղինակի
աշխատությունը համեստ ծավալ ունի և կարող է հետա-
բրհրությունը կարդացվել հարցասեր ընթերցողի կողմից:
Այնքանը միայն անհրաժեշտ եմ համարում ասել, որ ուսում-

նասիրությունը հեղինակը սկսում է փառափ բնակլիմայական միջավայրի բնութագրումից և նրա հիմնադրման մասին պատմարան Լեոյի և իմ կողմից արած նորագույն դիտողություններից հանած նիշտ եզրահանգումից: Հետաքրքրությամբ է կարդացվում մանավանդ Շուշի փառափ XVIII—XIX դարերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման պրոցեսին հեղինակի տված լուսարանությունը: Բնութագրելով Շուշին որպես XIX դարի կեսերին կազմավորված «տիպական միջնադարյան փառափ»՝ հեղինակը համոզիչ եզրակացության է հանգում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբում այդ փառափի վերապրած հետքնքացի մասին, տալով ընդամին իր արած դիտողությունների և եզրակացությունների գիտականորեն հիմնավորված և համոզիչ պարզաբանությունը:

Մեծ հետաքրքրությամբ ծանոթանալով հեղինակի գործին, իմ կողմից անհրաժեշտ գտա հեղինակի մեխենագրված բնագրում անել որոշ շտկումներ, հապավումներ, ոճական և ուղղագրական բարեփոխումներ, որոնք, իմ կարծիքով, կարող են միայն նպաստել բարեխղճորեն մշակված այս աշխատությունը տպագրության համար հասունացնելու գործին:

Իմ կարծիքով, Ռ. Տեր-Պասպարյանի ժառանգների կողմից առաջարկվող նրա այս աշխատության տպագրությունը ամենախստապահանջ ընթերցողն անգամ կարող է րնկալել որպես հրատարակչության կողմից արված դրական նախաձեռնություն: Հեղինակի հայերեն բնագրի հետ մեկտեղ ողջունելի կլինեն լույս ընծայել նաև գրքի ռուսերեն քարգմանությունը, որը կարևոր կլինեն, մանավանդ, ռուս և ադրբեջանական ընթերցողների համար:

Գիրքը բազմաթիվ ընթերցողներ կունենա ինչպես մեզանում, այնպես նաև Ադրբեջանում և մանավանդ՝ Լեռնային Ղարաբաղում:

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

1969, դեկտեմբերի 17:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Է

Վաղուց ի վեր ինձ հանգիստ չէր տալիս այն միտքը, որ ես պարտավոր եմ որևէ աշխատություն գրել այն քաղաքի մասին, որտեղ ծնվել ու անց եմ կացրել մանկությունս, պատանեկությունս և երիտասարդությունս, որտեղ ստացել եմ տարրական և միջնակարգ կրթություն, ուր հինգ տարի շարունակ դասավանդել եմ միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում և ապրել բազում ուրախ ու վշտալի օրեր մինչև 1920 թվականը, երբ իմ քաղաքի հայկական մասը ենթարկվեց ավերման, հետո քայքայիչ անկում ապրեց նաև քաղաքի մյուս՝ ադրբեջանական մասը: 1920 թվականից հետո ես բազմիցս այցելել եմ այդ ավերված քաղաքը, որը մի ժամանակ եղել է Անդրկովկասի նշանավոր քաղաքներից ու մշակութային կենտրոններից մեկը, իր գեղեցկությամբ հրուշակված նրա բնակավայրը:

Չնայած նրա ավերակների ինձ վրա թողած ծանր ու ճնշող տպավորությանը և դառն հիշողությանը, այդ քաղաքը միշտ էլ զրավել է ինձ և միշտ էլ խորը տպավորություն է թողել ինձ վրա իր անմոռանալի բնության հիասքանչ ու դյուրթական տեսարաններով: Մանկության ու պատանեկության տարիների հիշողությունները և իմ գիտակցական կյանքի

¹ Շուշու մասին այս աշխատությունը սկսել եմ գրել, երբ դեռևս աշխատում էի Բաքվի Լենինի անվան մանկավարժական ինստիտուտի աշխարհագրական ֆակուլտետում, որպես դասախոս: Աշխատանքը սկսել եմ 1959 թվականից արխիվային նյութերի և փաստաթղթերի ժողովումով, որբան հաջողվել է այն կատարել, և հավաքած նյութերն ու փաստերը շարագրել մաս-մաս, առաջնորդվելով աշխատության ընդհանուր ծրագրով:

առաջին տարիներն այդ քաղաքում մնացել են անջինջ հիշողությունս մեջ... Չեմ հիշում, որ երբևիցև երազում անգամ տեսած լինեմ մի այլ բան, բացի իմ սիրելի հայրենի տան ու քաղաքի հիասքանչ պատկերները:

Ես ինձ պարտավորված էի զգում որևէ բանով արդարացինել իմ զգացմունքներն այդ քաղաքի հանդեպ, գրել նրա մասին և ասել իմ սրտի խոսքը: Դեպի այդ միտքն են հղել նաև իմ ընկերներից շատերը, մանավանդ իմ սրտակից ընկեր խորեն Սարգսյանը, որը շարունակ համոզում էր գրել Շուշու մասին, պատճառաբանելով, որ բոլոր այն սերնդի մարդիկ, որոնք գիտեն այդ քաղաքը, հետզհետե հրաժեղտ են տալիս այս աշխարհին, և քանի գնա՝ այնքան դժվար կլինի որևէ արժեքավոր բան գրել այդ քաղաքի մասին, որն արժանի է, որ շմոռացվի ու մնա գալիք սերնդի հիշողության մեջ:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ի

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՔԱՂԱՔԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՐԲԸ

Շուշին տեղադրված է հյուսիսային լայնությունը 39° 46' և արևելյան երկարությունը 46° 45' վրա:

Գտնվելով Փոքր Կովկասի լեռների շրջանում, նա փոխված է Շուշու սարահարթի համեմատաբար դժվար մատչելի վայրում, ծովի մակերեսից 1300—1500 մետր բարձրության վրա¹:

Շուշին գտնվում է Ղարաբաղի լեռնաշղթայի նախալեռներում՝ շրջապատված բարձրագիր լեռներով, որոնք հասնում են ծովի մակերևույթից ավելի քան 2500 մետր բարձրության և պաշտպանում են քաղաքն ուժեղ քամիներից:

Քաղաքից 18 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք գտնվում է Թթու ջրի լեռնանցքը (Лысогорский перевал 2100 մ), որի վրայով անցնում է Զանգեզուր (Գոբիս) տանող խճուղին:

Լեռնանցքը մի քանի հարյուր մետր Շուշուց ավելի բարձր է: Շուշուց դեպի հարավ-արևմուտք գտնվում է Ղարաբաղի լեռնաշղթայի հարավային մասի ամենաբարձր լեռնագագաթը՝ Մեծ Քիրսը (2746 մետր): Քաղաքին արևմուտքից, հարավից և արևելքից երևացող լեռնային մասիվները և շղթաները նույնպես Շուշուց ավելի բարձր են և միայն

¹ Շուշու բարձրության մասին տարբեր աղբյուրներում եղած որոշ հակասական տվյալները բխում են նրանից, որ հաշվի չեն առնում քաղաքի վերին և ստորին մասերի բարձրությունների տարբերությունը:

ղեպի հյուսիս տեղանքը կտրուկ կերպով ցածրանում է, և Շուշի-Եվլախ խճուղուց բազմաթիվ զիզզազներով իջնում է զեպի Ստեփանակերտ ու Կարկառ գետը, որը գոյանում է Շուշուց մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա Քարին տակ և հայֆալու (Ղալբալու) գետերի միախառնումից: Այս գետերից առաջինը հոսում է խորը ձորում, Շուշուց զեպի հարավ-արևելք, իսկ երկրորդը առաջացնում է ավելի պակաս խորության ձոր, որն ընկած է Շուշուց արևմուտք:

Թթու ջրի բարձր լեռներից պարզ երևում է, թե ինչպես քաղաքը օղակված է քարե գոտիով, որը կտրուկ կերպով ցած է իջնում զեպի այդ գետերի հովիտները՝ մի քանի հարյուր մետր ուղղահայաց գիծ կազմելով զեպի հիշյալ ձորերը: Քարին տակ գետի հովիտը առանձնապես անգնդախոր է, և գետի հոսանքի ուղղությամբ գնալով ձորը ավելի խորանում է Հոնոտ գյուղի ջրաղացների մոտ: Այսպիսով, ուղղահայաց ժայռերի «քարի գոտին» երեք կողմից (հյուսիսից, արևմուտքից և հարավից), իսկ ամրոցի (Շուշու բերդի) հզոր պատերը (արևելքից և հարավ-արևմուտքից) քաղաքը պաշտպանում էին արտաքին հարձակումներից և նրան դարձնում անառիկ միջնադարյան բերդ:

Այն բարձրավանդակը, որի վրա կառուցված է Շուշի քաղաքը, այնպիսին է, որ թեքված է հարավից և արևմուտքից զեպի հյուսիս-արևելք: Քաղաքի տեղն ընդհանրապես անհարթ է, մակերեսը՝ կտրտված ձորակներով, փողոցները, որ XVIII—XIX դարերում են կառուցված, խիստ նեղ են: Գլխավոր Երևանյան փողոցը, որի վրայով անցնում է «Ներքևի դարբասից» զեպի «Վերին դարբաս» (նախկին Երևանյան) և ապա զեպի Զանգեզուր տանող ճանապարհը, այնքան նեղ է, որ նրա վրայով միաժամանակ երկու սալը հազիվ կարողանային անցնել: Այդ փողոցը բավականին զառիվայր է, ինչպես նաև շատ այլ փողոցներ: Բերդի քարե հաստ պատերի մնացորդները այժմ էլ կարելի է նկատել քաղաքի հյուսիսարևելյան մասում, որը բնականից ավելի թույլ է պաշտպանված, նաև արևմտյան մասում, որտեղ քաղաքը

բացվում է զեպի Զանգեզուր: Բերդի պատերի մեջ քաղաքից զեպի հյուսիս և արևելք գտնվում է Աղ-օղլանի (Ամարասի) դարբասը, իսկ արևելք՝ Գանձակի դարբասը՝ սալերի համար: Սա բերդի ստորին դարբասն է:

Անցյալում, երբ քոչվորները սար էին բարձրանում կամ լեռներից իջնում քաղաքի միջով, Երևանյան փողոցը էլի (քոչվորների) ճանապարհն էր հանդիսանում²:

Շուշի քաղաքի բնակելի տարածությունը խիստ սահմանափակ է: Հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում նրան սահմանափակում են բերդի պաշտպանության համար կառուցված պատերը, որոնցից հետո սկսվում է զառիվայր իջնել ձորը: Բնակարաններ կառուցելու համար խիստ սահմանափակ են նաև քաղաքից զեպի արևմուտք և հարավ ընկած տարածությունները (այստեղ խանգարում է տեղանքը և պլատոյի ծայրը): Դեռևս 1852 թվականին հաշվված է եղել, որ Շուշի քաղաքում շենքեր կարելի է կառուցել 369 դեսյատին տարածության վրա, որից շենքերով արդեն զբաղված էր 200 դեսյատին տարածություն: «Շենքեր չեն կառուցված զառիվայր բարձրության վրա՝ քաղաքի հարավային մասում, որն ընկած է նեղ շերտով արևմուտքից զեպի արևելք, որտեղ կառուցումներ կատարելուց հետո քաղաքը տեղ չունի մեծանալու»³:

Քաղաքի հարավային մասի թեք լանջերը հետագայում զգալի չափով կառուցապատվում և բնակեցվում են: Քաղաքի աճի տեսակետից բնակելի տարածության խիստ սահմանափակ լինելը հետագայում (1923 թ.) հանդիսացավ պատճառներից մեկը, որ Լեռնային Ղարաբաղի վարչական կենտրոն

² Սակայն XX դարի սկզբից քաղաքից ներքև, զեպի Ղալբալուշեն տանող սարի լանջով քոչվորների համար կառուցված է այլ ճանապարհ (քաղաքը էլից ազատ պահելու նպատակով), որը հիմա էլ գոյություն ունի և հարմար ճանապարհ է Թթու ջուր, Գորիս և Բոխի աղբյուրը գնալու համար: Այդ ճանապարհը քաղաքի հայկական մասի ավերվելուց հետո գտնում է աղբեղանական մասից զեպի Զանգեզուր տանող հիմնական ուղին:

³ Кавказский календарь на 1852 г., стр. 430—435.

դարձավ Ստեփանակերտը, և ոչ թե Շուշու ավերումներից զերծ մնացած քաղաքամասը (թեև այդ հիմնական պատճառը չէր):

Պետք է նկատել, որ Շուշու բարձրավանդակը, որի վրա առաջացել, զարգացել և այժմ էլ գոյություն ունի Շուշի քաղաքը, իր երկրաբանական կառուցվածքով ներկայացնում է մեզոզոյան շրջանի կրաքարային պլատո: Շուշու կրաքարային բարձրավանդակը դարեր շարունակ տվել է քաղաքին հրաշալի շինանյութ բնակարաններ կառուցելու, փողոցները քարահատակելու, բերդի պատերը կանգնեցնելու և արժեքավոր ճարտարապետական հուշարձաններ, եկեղեցիներ ու մեչիղներ կառուցելու համար: Կրաքարը ծառայել է նաև կիրարտադրելու համար: Շուշու շրջակայքում եղած բազմաթիվ քարայրները վկայում են ուժեղ զարգացած կարստային երկվայթների մասին: Կրաքարի հարուստ շերտերը ուժեղ լուծման են ենթարկվել ստորերկրյա և երկրի երեսին առատ հոսող ջրերի ներգործության տակ:

ՇՈՒՇՈՒ ԿՐՄԱՆ

Շուշի քաղաքի կլիմայական պայմանների մասին կարելի է դատել նրա օդերևութաբանական կայանի տվյալների հիման վրա: Ինչպես երևում է 1915 թվականի «Кавказский календарь»-ի ցուցմունքից⁴, Շուշու օդերևութաբանական կայանն աշխատել է 1848—51 թվականներին, այնուհետև 1872 թ. մինչև 1874 թ., իսկ 1888 թ. սկսած նա անդադար աշխատել է մինչև 1920 թ., այսինքն մինչև քաղաքի հայկական մասի ավերումը: Մինչև 1920 թ., վերջին առնվազն 15 տարվա ընթացքում, օդերևութաբանական կայանը գտնվում էր Շուշու ռեալական դպրոցին կից: Օդերևութաբանական կայանը սպասարկում էին Շուշու ռեալականի ուսուցիչները դպրոցի բարձր դասարանի աշակերտների հետ: Նրանք ամեն օր ամփոփագիր էին հաղորդում Թիֆլիսում գտնվող կենտրոնական օդերևութաբանական վարչությանը⁵: 1920 թ. հետո

կայանը տեղափոխվում է ադրբեջանական մաս՝ առաական եկեղեցու մոտ, քաղաքի ստորին զարբասից ոչ հեռու, որտեղ գտնվում է առայժմ:

Ինչպես երևում է բերված տվյալներից, Շուշու օդերևութաբանական կայանը պատկանում է Անդրկովկասում վաղուց աշխատող փոքրաքանակ կայանների թվին, որը մի քանի տասնամյակների ընթացքում վստահելի տվյալներ է տվել Շուշու օդերևութաբանական պայմանների մասին, Կովկասի նշանավոր կլիմայաբան պրոֆեսոր Է. Ֆիզուրովսկին իր արժեքավոր աշխատության մեջ բարձր գնահատական է տվել Շուշու օդերևութաբանական կայանի տվյալներին⁶: Շուշին գտնվում է վերին գոտու անտառային շրջանում, որը համեմատաբար լավ պահպանվել է քաղաքի մոտակա շրջակայքում, լեռների լանջերին և ունի շափավոր խոնավ և համեմատաբար մեղմ կլիմա: Ըստ պրոֆ. Ֆիզուրովսկու հաշվառման, որը կատարված է օդերևութաբանական բազմամյա տվյալների հիման վրա, Շուշու միջին տարեկան ջերմաստիճանը հավասար է +8,5, միջին հունվարյան (ամենացուրտ ամսվա) ջերմաստիճանը հավասար է —2,2, իսկ միջին հուլիսյանը (ամենատաք ամսվա)՝ +19,3:

Այսպիսով, ջերմաստիճանների միջին տարեկան տարբերությունը (ամպլիտուդը) հավասար է 21,5, որը կարելի է համարել ցամաքային երկրների համար խիստ շափավոր: Սա բացատրվում է ինչպես ամառվա, այնպես էլ ձմեռվա ընթացքում քաղաքը շրջապատող անտառային շրջանի շափավորող ազդեցությամբ:

Շուշում, ըստ տարվա եղանակների, միջին ջերմաստիճանները հավասար են, ձմեռը՝ —9,8, գարնանը՝ +7,4,

ներին Առափելյանի աշակցությամբ: Գարոցը 1907—1908 թթ. սեպտեմբերից տեղափոխվում է այդ նորակառուց շենքը:

⁶ Շուշու կլիմայական պայմանների բնութագրման համար մենք տվյալները վերցրել ենք՝ *И. И. Физуровский, Материалы по районированию Азерб. ССР., т. 1. вып. 1, часть 1 и 2, Баку, 1926*, որոնք թեև վերաբերվում են մինչև 1925 թվականին, բայց հետագա տարիների տվյալներից շատ քիչ են տարբերվում:

⁴ «Ընդհանուր մաս», էջ 57—89:

⁵ Շուշու ռեալական դպրոցի նոր շենքը կառուցվել է XX դարի սկզբը:

ամառը՝ +18,2, աշնանը՝ +9,5: Բացասական ջերմաստիճանները Շուշում լինում են միայն հունվարին և փետրվարին, թեև սառնամանիքներ և ձյուն Շուշում կարող են լինել և հունվարից առաջ, բայց այս քաղաքում մինչև 1926 թրվականի սեպտեմբերը նշվում է միայն մի ցուրտ օր (0-ից ցածր ջերմաստիճանով) ամբողջ 30 տարվա ընթացքում, բայց նոյեմբերից սկսած նրանք հաճախ են լինում մինչև մարտ ամիսը ներառյալ, ապրիլ ամսում սառնամանիքներն հազվադեպ են, իսկ մայիսին նրանք հանդիպում են բացառիկ տարիներում:

Չմեղմված մեղմության պատճառով Շուշում հնարավոր է զբաղվել այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ և այլ գյուղատնտեսական կուլտուրաների աճեցմամբ:

Առհասարակ Շուշու ջերմային պայմանները շափազանց նպաստավոր են, որպեսզի նա դառնա Անդրկովկասի խոշոր առողջարան: Քաղաքի սքանչելի թեթև և մաքուր լեռնային օդը, շափավոր տաք ամառը, ձմեռային սառնամանիքների բացակայությունը, ջերմաստիճանի շափավոր տատանումները ըստ ամիսների, հրաշալի աշնան առաջին ամիսները, որոնք զգալի շափով ավելի տաք են, քան գարնան ամիսները, դարձնում են Շուշին մեր երկրի բնական առողջարանը: Խոսելով Փոքր Կովկասի լեռնային շրջանի բնական զոնայի մասին, որտեղ տեղագրված է Շուշին, պրոֆեսոր Ի. Ֆիզուրովսկին գրում է. «Չափավոր տաք, նույնիսկ հով ամառը, որը միաժամանակ համեմատաբար պարզ է և շոր, դարձնում է այդ զոնան առհասարակ Անդրկովկասի ամենալավ կլիմայական կայաններից մեկը և ամենալավ ամբողջ Արևելյան Անդրկովկասում: Շուշին և Թթու ջուրը այս տեսակետից վաղուց ի վեր հայտնի են, ինչպես և Դիլիջանը, ամառը այստեղ իր ջերմաստիճանով նմանվում է Ցյուրիխին, Բերնին, Ժնևին և այլ Եվրոպական և Տիրոլյան վայրերին»⁷:

⁷ И. Ц. Фигуровский, Материалы по районированию Азерб. ССР, т. 1, вып. 1, часть 2, стр. 135, Баку, 1926.

Շուշու առողջարանի առավելությունները, այլ նշանավոր առողջարանների համեմատությամբ, աշխարհագրական դիրքի բարձրությունը (հաշված ծովի մակերեսից), աշխարհագրական լայնություն աստիճանի և ջերմաստիճանի բարձրությունը ձմռան ամիսներին (նոյեմբեր-մարտ):

Աղյուսակ 18

Ամփոփված (ընդհանրացած)

Առողջարանների անունները	Բարձրությունը ծովի մակերևույթից	Աշխարհագրական լայնությունը աստիճանը	Միջին ամսական ջերմաստիճանները ձմռան ամիսներին				
			նոյեմբեր	դեկտեմբեր	հունվար	փետրվար	մարտ
Կիսլովոդսկ	800—1000	41—45	2,1	-1,5	-4,5	-2,6	2,0
Աբասթուճան	1230	43—54	2,1	-2,6	-6,3	-3,9	2,0
Դիլիջան	1258	43—26	3,7	-0,7	-2,5	-2,8	3,5
Տերերդա	1300	40—44	1,5	-1,5	-3,3	-1,6	1,2
Դավոս	1454—1560	46—47	-1,2	+5,5	-7,3	-4,2	-1,0
Շուշի	1400—1600	39—46	4,4	0,6	-2,4	-1,0	2,9

2799

Եզրակացություն.— Շուշին բոլոր թվարկած կուրորտներից ավելի հարավ է, առանձնապես Դավոսից և զգալի շափով ավելի տաք է ձմռան ամիսներին: Չմեղմ արեգակը ավելի բարձր է և կեսօրին ավելի ինտենսիվ է տաքացնում: Յերեկին ավելի երկար է, ջերմաստիճանը 0°-ից ցածր է Շուշում միայն երկու ամիս, ավելի պակաս, քան մյուս թված առողջարաններում, մանավանդ Դավոսում, որտեղ տեղում է հինգ ամիս: Ինչպես պարզ երևում է բերած տվյալներից և մեր ուսումնասիրություններից, աշունը Շուշում զգալի շափով ավելի տաք է, քան գարունը:

⁸ Эйвазов Б. А., Курорт Шуша, Баку, 1956. Фигуровский И., „Зимние климатические курорты Азерб.“, Азерб. мед. журнал № 1, 1930г. Сагиян Г. М., Дилижан, 1934.

Ինչ վերաբերում է օդի խոնավության աստիճանին և տեղումների քանակին, Շուշում օդի միջին տարեկան բացարձակ խոնավությունը հավասար է 7 մմ, մինիմումը՝ հունվարին (3 մմ), մաքսիմումը՝ հունիսին, հուլիսին և օգոստոսին (11 մմ): Միջին տարեկան հառաբերակա՞ն խոնավությունը հավասար է 67 %, ըստ որում մաքսիմումն ընկնում է ապրիլ (73 %) և մայիս (74 %) ամիսներին, նաև աշնանային ամիսներին (10—71 %, 10—73 %, 10—70 %), իսկ մինիմումը՝ ամառային և ձմեռային ամիսներին (7—54 %, 8—59 %, 12—63 %, 1—63 %, 2—65 %):

Մախիմալ ամպամածությունը Շուշում նույնպես լինում է գարնանը (երկինքը 50 % ծածկվում է ամպերով) և աշնանը (ամպերը ծածկում են երկնքի 54%), իսկ մինիմալ ամպամածությունը լինում է ամռանը (45 %) և ձմռանը (50 %): Ըստ ամիսների ամպամածության մաքսիմումը լինում է մայիսին (62%) և մարտին (59%), մինիմումը օգոստոսին (42 %): Միջին տարեկան ամպամածությունը հավասար է 53 %: Շուշում մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը հավասար է 639 մմ, ընդ որում ըստ ամիսների տեղումների մաքսիմումը ընկնում է գարնան ամիսներին և հունիսին, երկրորդ մաքսիմումը՝ աշնան առաջին ամիսներին, մինիմումը՝ հուլիս և օգոստոս ամիսներին և ձմեռվա ամիսներին:

Ըստ ամիսների տեղումների մաքսիմումը լինում է մայիսին (127 մմ), մինիմումը դեկտեմբերին (20 մմ): Տեղումների գումարը Շուշում գարնան ամիսներին (մարտ, ապրիլ, մայիս), հունիսի ընթացքում և աշնան երկու առաջին ամիսների ընթացքում (սեպտեմբեր, հոկտեմբեր) հավասար է 468 մմ, իսկ տարվա մնացած 6 ամսվա ընթացքում (հուլիս, օգոստոս, նոյեմբեր, դեկտեմբեր, հունվար, փետրվար), այսինքն՝ զլխավորապես ձմեռվա և ամառվա ամիսների ընթացքում հավասար է 171 մմ⁹:

⁹ Շուշում տեղումների քանակը աշնանացան մշակույթների վեգետացիայի ժամանակաշրջանում (սեպտեմբերից մինչև հունիս) հավասար

Տարվա եղանակների տեղումներ տվող օրերի թիվը Շուշում հավասար է՝ ձմռանը 20 օր, գարնանը—41, ամռանը 25 օր, աշնանը—26: Տարվա տեղումներով աղքատ եղանակը (թե օրերի թվով և թե տեղումների քանակով) ձմեռն է, որ շատ նպաստավոր է Շուշին նաև ձմեռային առողջարան դարձնելու համար:

Այսպիսով, Շուշու կլիման միջին տարեկան տեղումների գումարով և նրա բաշխումով ըստ տարվա եղանակների կարելի է համարել չափավոր խոնավ և բարենպաստ՝ մարդու առողջության համար: Շուշու համար բնորոշ է նաև այն, որ նա տարվա ընթացքում շունի ոչ մի շոր ամիս, այսինքն այնպիսի ամիս, երբ տեղումներ բերող օրերի թիվը ամսվա ընթացքում 6 օրից պակաս է: Չոր ամիսների առկայությունը հատուկ է անապատային վայրերին: Նրանց բացակայությունը Շուշում նույնպես պետք է համարել բարենպաստ կլիմայական գործոն:

Շուշում հաճախ են մառախուղները, այստեղ տարվա ընթացքում մառախլապատ օրերի թիվը հավասար է 70-ի: Մառախուղները ամենից հաճախ լինում են հոկտեմբերին (10 օր), մարտին (9 օր), ապրիլին և նոյեմբերին (8-ական օր), այսինքն՝ գարնանը և աշնանը, իսկ ամենից քիչ՝ հու-

է 568 մմ, իսկ գարնանացան մշակույթների վեգետացիայի ժամանակաշրջանում (ապրիլից մինչև սեպտեմբեր) հավասար է 445 մմ:

* Տեղումներ տվող օրերի թիվը Շուշում համարյա հավասար է Կլուշովոկի օրերի քանակին և ավելի պակաս է, քան Արասթումանում:

Эйвазов Б. А.-Курорт Шуша, Баку, 1956.

Ըստ պրոֆ. Ֆիզուրովսկու նման օրերի թիվը Շուշում ներկայացված է հետևյալ կերպ.

Գեկտեմբերին	— 6 օր	հունիսին	— 13 օր
Հունվարին	— 7 օր	հուլիսին	— 6 օր
Փետրվարին	— 7 օր	օգոստոսին	— 6 օր
Մարտին	— 10 օր	սեպտեմբերին	— 9 օր
Ապրիլին	— 14 օր	հոկտեմբերին	— 10 օր
Մայիսին	— 17 օր	նոյեմբերին	— 7 օր

լիսին (1 օր) և օգոստոսին (2 օր): Ըստ տարվա եղանակների մատխիւլապատ օրերի թիվը հավասար է՝ ամռանը 7 օրվա, գարնանը 21 օրվա, աշնանը—25, ձմռանը—17 օրվա: Մատխիւլապատ օրերի թիվը Շուշում ավելի է, քան Աբասթումանում, բայց այստեղ մատխիւլները երկարատև չեն և նրանք չեն նսեմացնում Շուշու առողջարանային-կլիմայական նշանակութունը¹⁰:

Շուշում գարնանը հաճախ տեղատարափ անձրևներ են լինում: Ըստ պրոֆեսոր Ֆիգուրովսկու, Շուշում 32 տարվա դիտումների ընթացքում տեղատարափ անձրևների թիվը (երբ օրական տեղումների գումարը 40 մմ-ից ավելի է) հավասար է 21 օրվա, որը զգալի չափով ավելի է, քան Փոքր Կովկասի օդերևութաբանական դիտումների այլ կետերում, ընդ որում դիտված տեղատարափ անձրևներից ամենաուժեղը տեղի է ունեցել 1906 թ. մայիսին, երբ տեղումների քանակը հավասար է եղել 90 մմ (սա ամենաշատն է համեմատած Փոքր Կովկասի բոլոր կայաններում եղած դիտումներից):

Շուշու համար խիստ բնորոշ են նաև ամպրոպները: Ամպրոպային օրերի քանակը միջին հաշվով հավասար է տարվա ընթացքում 25 օրվա և ամբողջ Ադրբեջանական ԽՍՀ միայն մի քանի կայաններ ավելի ամպրոպային օրեր ունենին, քան Շուշին (Զուռնաբաժր՝ 34, Զաքաթալան՝ 29, Ալիաբադը՝ 26)¹¹:

¹⁰ Մատխիւլապատ օրերի թվով «Շուշին համարյա նույն մակարդակի վրա է կանգնած, ինչ Չվեչյարական հայտնի առողջարան Արդան» (68 օր տարվա ընթացքում, տե՛ս էլվազով, նշվ. աշխ., էջ 20):

¹¹ Ահսելի պատկեր էին ներկայացնում ամպրոպները, կարկտահարումը և տեղատարափ անձրևները Շուշում, որ ինձ վիճակված է եղել դիտել իմ մանկություն, պատանեկության և երիտասարդության տարիներին: Երևանյան փողոցը, որի 71 տանը ես ապրել եմ տարիներ շարունակ, ծայրից ծայր լցվում էր կատաղի արագություն հոսող ջրերով, որոնք գլորվում էին քաղաքի հարավային և հարավարևմտյան մոտակա բարձրություններից (գլխավորապես այսպես կոչված Ուլին բախշայից, զորանոցի շրջանից և ցած պլանում սարսափելի արագությամբ) փողոցի զառիվայր թերություններ, պատրաստ լինելով ամեն ինչ սրբել իրենց ճանա-

Ձմեռը Շուշում մթնոլորտային տեղումները սովորաբար ձյան ձևով են լինում: Առաջին ձյունը Շուշում կարող է լինել նույնիսկ սեպտեմբերին (բազմամյա դիտումներով ամենավաղ ձյունը տեղացել է սեպտեմբերի 19-ին, ամենաուշը՝ մայիսի 30-ին), բայց սրանք բացառիկ դեպքեր են, իսկ սովորաբար ձյունը տեղում է նոյեմբերից մինչև մարտ ամիսները, այն էլ ոչ անընդհատ:

Սառնամանիքային օրերի թիվը Շուշում միջին հաշվով հավասար է 143-ի, ընդ որում ձյան ծածկը միանգամից չի հաստատվում հենց առաջին եկած ձյան օրից և անհետանում է վերջին տեղած ձյունից առաջ: Ձյան տեղման օրերի մաքսիմումը հոկտեմբերին հավասար է 7-ի, նոյեմբերին—12-ի, դեկտեմբերին—12-ի, հունվարին—11-ի, փետրվարին—13-ի, մարտին—17-ի, ապրիլին—10-ի, մայիսին—2-ի, սեպտեմբերին—1-ի, բայց դա մաքսիմումն է:

Ձյան ծածկույթի հաստությունը Շուշում միջին հաշվով հավասար է 20—30 սմ, բայց կան տարիներ, երբ այն զգալի չափով ավելի է լինում:

Շուշու կլիմայի առանձնահատկությունների պատճառներից մեկն էլ այն է, որ քաղաքի բնակեցված մասը պատված է բարձր լեռներով: Բոլոր կողմերից լավ պաշտպանված է քամիներից և քաղաքում սովորաբար տիրում է խաղաղ եղանակ:

Հրաշալի է ձյան օրերին, երբ եղանակը խաղաղ է, պարզ ու արևոտ: Այսպիսի օրերին հաճելի է փայլուն և փափուկ ձյան միջով բարձրանալ «քերժի դուխը», դեպի Քարին տակ տանող ճանապարհը:

Մոտակա լեռների և բլուրների բարձր լանջերին, որոնք մտնում են Շուշու պլատոյի մեջ, օրինակ, նախկին զբոս-

պարհին: Հետիոտնի համար անհնար էր անցնել այդպիսի ջրի հոսանքի վրայով փողոցի մյուս կողմը: Այդպիսի կատաղի հոսող ջրերի աղմուկը, տեղացող կարկտի հատիկների դողոցը երկաթի թիթեղներով պատած տանիքներին, միացած որտաի և կայծակի ահսելի աղմուկին, կենդանական սարսափ էին ազդում մարդու վրա: Միաժամանակ այս դժոխային աղմուկը հիասքանչ տպավորություն էր թողնում մեր մասաղ «փոթորիկ փնտրող սրտերում»:

այդուց այն կողմ բարձրացող բարձր ժայռերի վրա՝ ալյապես կոչված «քերժի գլխին» կամ Զրդրր Դյուզիում շատ հաճախ լինում են ուժեղ քամիներ:

Շուշում տիրապետող քամու ուղղությունը տարվա բոլոր եղանակներին հարավարևելյանն է, հազվագյուտ դեպքում՝ արևելյանը, երբեմն էլ հարավային ուղղությունը: Քամու ուժը տարվա բոլոր ամիսներին խիստ շափավոր է և հավասար է մի վայրկյանում մեկ մետրից (հոկտեմբեր) մինչև 1,5 մետր (փետրվար): Քամու միջին արագությունը մի վայրկյանում ոչ մի ամիս 1,5 մետրից չի գերազանցում, որ հազվագյուտ երևույթ է Ադրբեջանի օդերևութաբանական կայանների մեջ¹²:

Ավելորդ չի լինի նշել, որ Շուշին Անդրկովկասի այն քաղաքներից է, որտեղ ձմռան ընթացքում շատ հաճախ են ֆյուները: Շուշում նոյեմբերից մինչև ապրիլ ամիսները այստեղ միջին հաշվով ամսական 7 օր փչում են ֆյուն տիպի քամիներ: Այդ օրերին օդի ջերմաստիճանը բարձրանում է 4,6°-ից (դեկտեմբեր) մինչև 6,6°-ը (հունվար) նորմալից ավելի, և օդի խոնավությունը խիստ ցածրանում է: «Ֆյուները խիստ ցածրացնում են ձմռան դաժանությունը, խանգարում են ցրտերի սկսվելուն և տրագացնում են զարնան ընթացքը»¹³:

Ամփոփելով մեր խոսքը Շուշու կլիմայական առանձնահատկությունների մասին, նշենք, որ քաղաքի թե՛ ջերմային պայմանները (համեմատաբար հով ամառը, մեղմ ձմեռը, տարվա ընթացքում ջերմաստիճանների խիստ տատանումների բացակայությունը) և թե՛ օդի խոնավության առանձնահատկությունները (օդի հարաբերական խոնավության ոչ բարձր աստիճանը, ցածր ամպամածությունը, մանավանդ ձմռան ամիսներին, տարվա ընթացքում տեղումների չափավոր քանակը, մանավանդ նոյեմբերից մինչև

¹² Այդ չի խանգարում, որ երբեմն (ճիշտ է—հազվագյուտ դեպքերում) քաղաքի վրայով անցնեն արտակարգ ուժի քամիներ:

փետրվարը, արևոտ օրերի մեծ քանակը նույն ամիսների ընթացքում), ինչպես նաև մեղմ, ոչ քամոտ եղանակի գերակշռությունը, կամ թույլ ամիսների գերակշռությունը, քաղաքին պոտենցիալ հնարավորություն են տալիս ամբողջ Անդրկովկասում դառնալ հրաշալի առողջարան, որը շատ տեսակետներից գերազանցում է ԽՍՀՄ և Արևմտյան Եվրոպայի հոշակված լեռնային առողջարաններին: Եթե Շուշի քաղաքի հիշյալ կլիմայական առանձնահատկություններին ավելացնենք և այն, որ նա ավելի հարավային աշխարհագրական դիրք ունի և այդ պատճառով զգալի չափով ավելի տաք է, քան Եվրոպայի համապատասխան լեռնակլիմայական առողջարանները, որ նա ծովի մակերևույթի համեմատությամբ բարձր աշխարհագրական դիրք է զբաղում, նրա օդը թեթև է, մաքուր ու պարզ, նա աննման լեռնային տեսարան ունի, հարուստ անտառային և լեռնամարգագետնային բուսականությամբ, քաղաքի շրջապատը իր օդով ու բուսականությամբ բարենպաստ աղղեցություն են թողնում թե՛ հիվանդների, և թե՛ առողջ մարդկանց հոգեկան վիճակի վրա, նաև ի նկատի ունենանք, որ Շուշուց ոչ հեռու գտնվում են մի շարք բուժիչ հանքային աղբյուրներ (Թթու ջուրը Շուշուց 18 կմ հեռավորության վրա, Շիրլանի հանքային աղբյուրը՝ 20 կմ, հեռավորության վրա, (և մի շարք աննման սովորական ոչ հանքային) լեռնային աղբյուրներ, որոնք հայտնի են իրենց համեղ ու մաքուր ջրով (Բոխի աղբյուր—Ղարաբուլաղ, Յեխի աղբյուր, Շուշույն և այլն), այս բոլորը միասին վերցրած ավելի են բարձրացնում Շուշի քաղաքի առողջարանային հնարավորությունները:

¹³ Фигуровский И. В., Матер. по району. Азерб. ССР. том 1. вып. I, част 2, ст. 154. Խոսելով Ադրբեջանում Փոքր Կովկասի լեռնային շրջանի արևելյան լանջերում ֆյունանման քամիների տարածման մասին, պրոֆեսոր Ֆիգուրովսկին ավելացնում է. «Սրանք տեղական կլիմայի չափազանց բնորոշ առանձնահատկությունն են կազմում, որը մոտավորապես նույնպիսի չափերով դիտվում է Եվեյցարիայում, Տիրոլում, Արևմտյան Վրաստանում և Աջարիայում» (Ֆիգուրովսկի, նույն տեղում, էջ 153):

Շուշի քաղաքի համար հետաքրքիր և կարևոր հարց է բնակչությանը և քաղաքին ջուր մատակարարելը, որը սերտորեն կապված է քաղաքի կլիմայական պայմանների, ինչպես նաև առողջարանային շինարարության հետ:

Ներկայումս (ինչպես նաև մինչև 1920 թվականը) քաղաքը ջուր ստանում է թե՛ քաղաքում փորած ջրհորներից¹⁴ և թե՛ ջրատար խողովակների միջոցով, որոնցով ջուր են բերում քաղաքից դուրս գտնվող տեղերից: Անտարակույս 1752 թվականից հետո քաղաքը հիմնականում կարող էր անվել միայն ջրհորների ջրով, որովհետև այնքան էլ հեշտ բան չէր քաղաքին ջուր հասցնել հարևան գետերից կամ քաղաքից դուրս գտնվող աղբյուրներից ջրատար խողովակների միջոցով, որովհետև այդ գետերը և աղբյուրները քաղաքի գծից դուրս էին գտնվում և տեղադրված էին ձորերում: Շուշուց ոչ հեռու գտնվող գետերը հստակ են խորը ձորերում, որտեղից ջուրը քաղաք բարձրացնելը XVIII և նույնիսկ XIX

¹⁴ Քաղաքում փորած ջրհորների մասին մանրամասն պատմում է XIX դ. Միրզա Զամալ Զիվանշիրը, որը իր գրքում Мирза Джамал Дживаншир Карабахский, «Карабах наме» (История Карабаха) Изд. Института истории АН Азерб. ССР. Баку, 1959, стр. 72, նշում է, որ Փանահ-խանը 1750 թվականին նախքան Շուշու բերդի հիմնադրումը իր մերձավորներից մի քանի փորված ու տեղյակ մարդ է ուղարկում տեղում հարցը քննելու, որոնք հաստատում են, որ այդ բերդի ներսում «երեք փորելի աղբյուրներից բացի ուրիշ հոտող ջրեր չկան, որոնք չեն կարող ապահովել մեծ քանակությամբ հավաքվող ժողովրդի և բերդի բնակիչների կարիքը»: Այդ պատճառով խանի ուղարկած մարդիկ մի քանի տեղ ջրհորներ են փորել և հաստատել, որ շատ ուրիշ տեղերում նույնպես կարելի է հորեր փորել և ջուր ստանալ: Հետաքրքիր է պարզել, թե Շուշում որտեղ կարելի է գտնել այդ երկու-երեք աղբյուրները: Մոտ 100 տարուց հետո, 1895 թվականի «Կովկասի օրացույցում», Շուշուն նվիրված իր ժողովածվում Կոնստոպոլիսը գրում է, որ Շուշում պակասում է լավ ջուրը, քաղաքում միայն հազվագյուտ տներ են, որոնք ջրհորներ չունեն, բայց այդ ջրհորներում ջուրը դառն է, խմելու համար ոչ պիտանի: «Լավ ջուրը քաղաք են բերում բեռներով, փայտի տակառների մեջ, այն աղբյուրներից, որոնք գտնվում են ձորերում»:

դարի սկզբին տեխնիկական պայմաններում անհնարին էր, իսկ քաղաքի մոտ գտնվող աղբյուրները այնքան սակավաջուր էին, որ դրանցից քաղաքին ջուր մատակարարելը իմաստ չունենր: Քաղաքի գծից ներս աղբյուրի ջուր բոտ երևույթին չի եղել, համենայն դեպս մենք ոչ մի տեղ նրանց հետքերին չենք հանդիպել և գրականության մեջ նրանց դուրս մասին ոչինչ չենք գտել (եթե չհաշվենք Միրզա—Զամալ Զիվանշիրի վերը բերած հիշատակումը):

Ինչ վերաբերում է ջրհորներին, ապա նրանց թիվը Շուշում չափազանց շատ էր և այժմ էլ քիչ չէ¹⁵: Մենք ենթադրում ենք, որ քաղաքը հիմնադրվելուց հետո բավական երկար ժամանակ բնակիչներին խմելու ջուր էին մատակարարում ջրհորներից, բայց XIX դարի վերջերին Շուշում կառուցվում է ջրատար խողովակ Քարին տակ գետի վերին մասից, որը սկսվում է քաղաքից մոտ 20 կիլոմետրից բարձր: Այնուհետև քաղաքը սկսում է կանոնավոր ջուր ստանալ: Այդ ջրատարը կառուցված է եղել Քաղևոս Քամիրջանի միջոցներով¹⁶:

Քաղաքում XIX դարում կար ևս մի ուրիշ ջրատար՝ խա-

¹⁵ Քաղաքի նախկին հայկական մասում 1920 թվականին համարյա բոլոր ջրհորները քանդված են եղել, հողով լցված և կեղտոտված (նրանց մեջ լցված են եղել մարդկանց դիակներ), իսկ քաղաքի աղբրեջանական մասում նրանք պահպանվել են:

¹⁶ Քամիրջանները կառուցել են մի քանի բաժին ունեցող ջրամբար, որտեղից մարքված ջուրը բաշխվում էր քաղաքի թե՛ հայկական և թե՛ աղբրեջանական մասում: Այսպես, օրինակ, հայկական մասում կառուցված աղբյուրներ կային Երևանյան փողոցում՝ զորանոցի մոտ, կար վանքի աղբյուրը (Կոստանոցի կեղևոցու մոտ), Սեյրանենց աղբյուրը՝ թեմականի մոտ, Ռեալականի մոտ գտնվող աղբյուրը և ուրիշներ: Մի քանի աղբյուրներ կային աղբրեջանական մասում: Հիշատակենք և այն, որ նախքան զորանոցի ջրամբարը և Երևանյան փողոցի վերին մեծ, 4 ծորականոց աղբյուրը կառուցելը, նախ կառուցված է եղել մի փոքր աղբյուր զորանոցի դիմաց՝ Երևանյան փողոցի վերին մասում, նրա ձախ կողմում, որտեղից մենք դեռևս իմ մանկության տարիներին ջուր էինք բերում: Հավանականորեն դա նախապատրաստական աշխատանք էր Քամիրջանների ջրամբարը և աղբյուրները կառուցելուց առաջ: Հետո այդ աղբյուրը փոխադրվել

նի կամ խանի աղջկա ջրմուղը, որը ջուր էր մատակարարում քաղաքի ներքևի (ազրբեջանական) մասին: Նրանով աղբյուրի մաքուր ջուր էր գալիս (և ոչ թե գետի պղտոր ջուր, ինչպես Քարին տակ գետից) Բոխի աղբյուրի անտառների շրջանից: Մենք բազմիցս Բոխի աղբյուրի ճանապարհին ականջ էինք դնում գետնի տակից հոսող ջրի քշքոցին, որը կավաշեն խողովակների միջով հոսում էր դեպի քաղաք: Տեսել ենք նաև այդ խողովակները և ջուրը: Թամիրյանների ջրատար երկաթե և հզոր ջրմուղի համեմատությամբ, խանի աղջկա ջրանցքը աննշան քանակությամբ ջուր էր տալիս քաղաքի երկու-երեք աղբյուրներին, քաղաքի ազրբեջանական մասում: Աղբյուրներից մեկը գտնվում էր Շեյթան բազարում, մյուսը՝ քաղաքի ներքևի դարբասի մոտ, գուցե և, ինչպես ասում էին, հանգստյան տան մի ծորակով նույնպես հոսում էր Խանի աղբրի ջուրը:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում ջրհորների ջուրը Շուշում այլևս խմելու պիտանի չէր, այն գործ էր ածվում ծառերը, այգիները, բուստանները ջրելու համար: Զրհորները լցվում էին ստորերկրյա ջրերով և նրանց ջրի մակարդակը առանձնապես բարձրանում էր այն ամիսների ընթացքում, երբ ամենից շատ մթնոլորտային տեղումներ էին լինում: Մալիս ամսվա ընթացքում նրանց մակարդակը համարյա հասնում էր հողի երեսին: Ամառվա վերջին և ձմռան ընթացքում այն խիստ իջնում էր: Զրհորների խորությունը տարբեր էր և հասնում էր 10—15 մետրի, նույնիսկ ավելին:

Բացի սովորական ջրհորներից, Շուշում մի քանի տեսքում կառուցված էին ցեմենտապատ ջրամբարներ, որոնք սնվում էին ոչ թե ստորերկրյա ջրերով, այլ նրանց մեջ անձրևաջուրը խողովակների միջոցով: Հավաքվում էր թիթեղյա տանիքներից: Այս ջուրն արդեն մեծ մասամբ գործ էր ածվում լվացքի և գլուխ լվանալու համար: Հիշյալ ջրամբարները շինվում էին ավելի փոքր խորությամբ (մինչև

է փողոցի աջ կողմը: Թամիրյան Թադևոսի մարմարի հուշարձանը 1920 թվականից հետո երկար տարիներ գտնվում էր Ղազանչեցոց եկեղեցու բակում:

4—5 մետր խորությամբ), բայց ավելի լայն էին լինում, նրանց մեջ հավաքվում էր ջրի կեղտը, տիղմը (կտուրների և խողովակների փոշուց), որը ժամանակ առ ժամանակ մաքրում էին:

Քաղաքի խմելու ջուրը, որը ստացվում էր Քարին տակ գետից սկիզբ առնող ջրմուղով (Թամիրյանների կառուցած ջրմուղով), հորդ անձրևների օրերին այնքան պղտորվում էր, որ նրանցից ջուր խմելը անդուրեկան էր դառնում: Այդպիսի օրերին ունեւոր քաղաքացիները ջուրը գնում էին ջրկիրներից (սուչիներից), որոնք ավանակներին բարձած տափակ փայտի տակառներով աղբյուրի ջուր էին բերում Ղաբարուլադից, Յեխի աղբրից, Ռուսի աղբրից (սպանդանոցի մոտից), վաճառելով քաղաքացիներին բեռը (երկու տակառը) 5 կոպեկով¹⁷:

Այն քաղաքացիները, որոնք միջոց կամ ցանկություն չունեին հորդ անձրևների օրերին ջրկիրներից մաքուր աղբրի ջուր գնել, նրանք պղտոր ջուրը լցնում էին կավի մեծ կարասներով մեջ, նրանց մեջ գցում էին շիբ կամ մի քանի կտոր ածուխ, որոնք օգնում էին ջուրը մաքրելուն:

ՀՈՂԸ, ԲՈՒՍՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԵՆԳԱՆԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Շատ դժվար է որոշակի խոսք ասել Շուշու բնական լանդշաֆտի և նրա հողաբուսական ծածկույթի մասին: Այստեղ գործ ունենք մի քաղաքի հետ, որի բնական լանդ-

¹⁷ Ռուսի աղբյուրի ջուրը ջրկիրները վաճառում էին, խարելով քաղաքացիներին, որ այդ ջուրը բերել են ձորերում գտնվող ուրիշ մաքուր աղբյուրներից: Զրկիրներին ձեռնառու էր ջուրը բերել Ռուսի աղբրից, որը քաղաքի վերին (երևանյան) դարբասին շատ մոտ էր և հարմար ճանապարհ սանը (գտնվում էր հենց քաղաքից դուրս տանող խճուղու վրա), իսկ մնացած աղբյուրները ձորերում էին և անհարմար ճանապարհների վրա: Ռուսի աղբյուրը սպանդանոցի մոտ էր գտնվում, քաղաքի հայկական մասի վերին գերեզմանատան տակ, նրա ջուրը մաքուր չէր համարվում, հավաքվում էր գերեզմանատան շրջանից: Ռուսի աղբյուր էր կոչվում, որովհետև զորանոցում բնակվող սուս գինվորները ջուրը ախտազից էին վերցնում:

շահտը և մասնավորապես նրա հողաբուսական ծածկույթը մի քանի դարերի ընթացքում խիստ կերպով փոխվել է մարդու գործունեության ազդեցության ներքո: Փոխվել է տեղի բուսական ծածկույթը և բնական բուսականության տեղ առաջ են եկել այգիներ, բանջարանոցներ, զբոսայգիներ, բնական ծառերի փոխարեն աճել են այգիներ և պտղատու ծառեր, թթենիներ, ակացիա, լորենիներ, թփեր (վարդեր, հաղարջ, մարդու կամքին հակառակ տարածվել են մոշուտները, որոնք ծածկում էին 1920 թվականին քաղաքի ավերված մասը), եղնշուտներ և մոլախոտեր: Բնական բուսական ծածկույթի փոփոխման և այգիների ու բանջարանոցների առաջացման գուգահեռ (իսկ այդ այգիները և բանջարանոցները գտնվում էին շուշեցիների համարյա ամեն մի տան մոտ) փոխվել է քաղաքի հողի ծածկույթը, իսկ հողի մանրակրկիտ վերլուծության բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս դատելու Շուշու սարահարթի թե հողային և թե բուսական ծածկույթի մասին մինչև այստեղ քաղաք հիմնելը:

Առավել ևս արմատական փոփոխության է ենթարկվել քաղաքի կենդանական աշխարհը, որովհետև անհետացել են վայրի կենդանիները և բազմացել ընտանի կենդանիները: Այդ պատճառով Շուշու անցյալի բնական հողաբուսական ծածկույթի և կենդանական աշխարհի մասին մենք ստիպված ենք դատել կողմնակի տվյալների հիման վրա (քաղաքը շրջապատող վայրերի, տեղանքի հողերի, բուսականության և կենդանական աշխարհի հիման վրա կամ հարցի պատասխանը փնտրել անցյալի պատմական աղբյուրների մեջ):

Գծբախտաբար, քաղաքի շրջակայքի տվյալները բոլորովին նույնը չեն, ինչ վերաբերվում է Շուշու սարահարթին և հաճախ շրջակայք ասելով վերցնում են ավելի լայն ուղղահայաց տարածքներ, իսկ Շուշու անցյալին վերաբերող հողաբուսական ծածկույթի մասին պատմական աղբյուրները չափազանց քիչ են: Եթե դատելու լինենք Շուշու բարձրության մասին ծովի մակերևույթի համեմատությամբ,

մասնավանդ որ՝ այն գտնվում է 1300-ից մինչև 1500 մետր բարձրության վրա և հաշվի առնենք, որ Փոքր Կովկասի սահմաններում անտառային գոտին տարածվում է մինչև 1800—1900 մետր բարձրությունը և միաժամանակ ի նկատի ունենանք, որ Շուշու շրջակայքում շատ կան համատարած խառն անտառներ, այդ դեպքում պետք է համարել, որ Շուշին ամբողջապես ընկած է խառն անտառների գոտում և չի բարձրանում մինչև մերձալպյան մարգագետինների գոտին: Բայց այդ դեպքում ինչով կարելի է բացատրել, որ քաղաքի բնակեցված մասից ավելի բարձր ընկած լեռների լանջերը այժմ բոլորովին անտառազուրկ են¹⁸:

Մի շարք ցուցմունքների համաձայն (որոնց ճշտության մեջ ես վստահ չեմ) այն տեղը, որտեղ իբր թե 1752 թվականին հիմնադրվել է Շուշի քաղաքը, մինչև այդ եղել է Շոշ (Շուշիքենդ) գյուղի արտատեղին, ուրեմն, նա անտառազուրկ է եղել դարեր շարունակ՝ քաղաքի հիմնադրումից առաջ ևս¹⁹:

Բայց ինչո՞ւ Շուշու բարձրության վրա այժմ չկան և դարեր առաջ չեն եղել անտառներ, մինչդեռ Շուշու դիմաց ընկած լեռների լանջերին (Քարին տակ գյուղից վեր) անտառներ կան՝ նույնիսկ ավելի բարձր ընկած լեռների լանջերին: Արդյո՞ք դա լեռների տարբեր տեղադրման հետևանք չէ: Կամ գուցե դա բացատրվում է Շուշու պլատոյի երկրաբանական կազմվածքով, այն հանգամանքով, որ նա կրաքարի շերտերից է, որոնք մեծ խորությամբ ներս են ծծում հողի վերին շերտերի մակերեսային ջրերը, ջրազուրկ անում այդ շերտերը և նրանց անպետք դարձնում անտառների աճման համար, իսկ խոտի ծածկույթը այնտեղ առկա է: Գուցե

¹⁸ Ի նկատի ունեմ և քաղաքի նախկին հայկական մասը՝ մինչև 1920 թվականը գրոսայգուց վերև ընկած տարածությունը, որտեղով անցնում է դեպի Քարին տակ գյուղը տանող լեռնային ճանապարհը («Քերծի գյուղ») և այն բարձրությունները, որոնք ընկած են 1400—1600 մետր բարձրությամբ, օրինակ, Ջրղրր դուրի մոտակայքը:

¹⁹ Мирза Дживаншир Карабахский, Карабах-наме (История Карабаха), Баку, 1959, стр. 73.

այստեղ ծառերի աճին խանգարում են շափազանց աննշան բուսահողի շերտը և նրա տակ գտնվող ժայռոտ բնահողը: Կամ գուցե Շուշու սարահարթի լանջերին մինչև բերդի հիմնադրումը (կամ նրանից հետո), այնուամենայնիվ, անտառներ են եղել, իսկ հետո կտրտել²⁰: Այդ կարող էր լինել նույնիսկ քաղաքի հիմնադրումից առաջ, խաշնարածների ձեռքով:

Մեր այստեղ առաջադրած հարցերը պահանջում են քնննել և պարզաբանել, որը կարելի է անել մանրակրկիտ հետազոտության միջոցով, մասնավորապես Շուշու պլատոյի անտառազուրկ լանջերին հողային ծածկույթի մանրամասն հետազոտության միջոցով: Գործին կօգնի նաև երկրաբանական, հողային և բուսական անալիզը Կլոր թմբի շրջանում («Պլյուլուր թումբ»), քաղաքից վերև գտնվող ուղեկալի մոտ, գեպի Բոխի աղբյուր տանող ճանապարհին, նաև քաղաքից ցածր գտնվող ժայռերի վրա, որոնք նույնպես անտառազուրկ են (Շուշուց ցած իջնող խճուղու զիզազանքի վրա):

²⁰ 1920—21 թվականների օրինակը ցույց է տալիս, որ վառելիք ձեռք բերելու դժվարությունները ստիպեցին ավերումից ողջ մնացած տների տերերին (հայերին) բանգել իրենց տները և շառակով փայտը կրել աղբրեջանական մասը, այնտեղ որպես վառելիք վաճառելու համար, 1920 թ. քաղաքի ավերման ժամանակ կտրտված էին հայկական մասի բոլոր ծառերը և այն վառելանյութի վերածած:

Գ Լ Ո Ւ Խ II

ՇՈՒՇԻՆ ԱՆՅՅԱԼՈՒՄ, ՀԻՄՆԱԳՐՄԱՆ ՏԱՐԵԹԻՎԸ, ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԵՎ ԱՆԿՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՈՒԿԵՐԸ

Շուշին հին քաղաք չէ: Համաձայն աղբրեջանական աղբյուրների¹, նա հիմնադրվել է XVIII դարի կեսերին Փանահ-խանի կողմից որպես բերդաքաղաք Շուշու բարձրավանդակի վրա: Շուշու բարձրավանդակը անմատչելի դիրք ուներ, որը հարևան հայկական Շոշու (Շուշիքենդ) գյուղի վարելատեղն և արոտավայրերն էր ներկայացնում: Վարանդայի հայ Մելիք Շահնազարը նվիրել էր այն իր դաշնակից Փանահ Ալի-խանին՝ այնտեղ բերդ հիմնելու համար: Նոր կառուցած բերդաքաղաքը կոչվում էր սկզբում Փանահաբադ, իսկ հետո վերանվանվեց Շուշի, կամ ավելի ճիշտ՝ տեղական ժողովրդական լեզվով «Շոշվա զալա»:

Շուշու բերդաքաղաքի հիմնադրման և բնակեցման ճշգրիտ տարեթվի մասին մեր պատմության մեջ սկզբում փոքր տարածաչափություն կար, բայց բնդհանրապես Շուշու հիմնադրումը համարում էին XVIII դարի հիսունական թվականները²:

¹ Мирза Джамал Дживаншир Карабахский, История Карабаха, Баку, 1959, стр. 73.

² Այսպես, ըստ պատմաբան Անոյի (Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Քիֆլիս, 1914 թ.) Շուշին հիմնվել է 1750—1752 թթ., ըստ նրա մյուս աշխատության (Պատմություն հայոց, հատոր 3, Ե., ՆՍՍՀ գիտ. ակադ. հրատ., 1946) — 1752—54 թթ. ըստ Միրզա-Ջամալ Զիվանշիրի (Ղարաբաղի պատմություն, Բաքու, 1959) և Միրզա Աղի-

Գեոևա Լեոն Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի 75-ամյակին նվիրված իր աշխատության մեջ գրում է. «Անհավանական է, որ քաղաքը Շուշի անունը՝ «Շոշվա-դալա» ստացել է Շուշու հայաբնակ փոքր գյուղի անունից, այլ, ընդհակառակը, հավանականորեն գյուղը բերդից ստացած պիտի լինի իր անունը, իսկ բերդը, հավանականորեն, գոյություն է ունեցել հին ժամանակներում»³:

4. Ա. էզովի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուում, որ քաղված են արտաքին գործերի մինիստրության Մոսկվայի, Պետերբուրգի և մի շարք այլ արխիվներից, գրությունում է մի փաստաթուղթ (կազմած 1725 թ. դեկտեմբերի 17-ին, № 281), որտեղ խոսվում է այն մասին, որ քոչովա Չելեբին նախորդ տարին ուղարկված է եղել հանձնելու ուսաց կառավարության պատասխանը հայ մելիքներին և յուզբաշիններին: Չելեբին հաղորդում է, որ կատարել է այդ հանձնարարությունը, հանդիպելով Ավան յուզբաշու հեռ Շոշ գյուղի մոտ, որը «ըրջապատված է քարե լեռներով»⁴: Իր մի այլ աշխատության մեջ Լեոն նորից պնդում է իր՝ 1914 թ. Ղարաբաղի թեմական դպրոցի պատմության մեջ ասածները. «Անհավանական է թվում, — ասում է նա, — որ (Շուշի) բերդի տեղն ամայի և անբնակ էր մինչև Փանահ խանի երևան գալը: Ինչպես դիտենք, այս կողմերում էր գտնվում հայոց Փոքր Սղնախը և հայ զինվորությունն, անշուշտ, չէր կարող անուշադիր թողնել այդ աճուր բարձրությունները»⁵:

գյոգալ Բեկի (Мирза Адигезалибек Карабахский, История Карабаха, Баку 1950г. (1756—57 թթ.) մուսուլմանական 1170), ըստ Ազրբեյջանի պատմության I հատորի (История Азербайджана I-ом, изд. Ак. Н. Азерб. ССР. 1953 թ.) Փանահարաղի (Շուշու) բերդի կառուցումը սկսված է 1750 թ., ավարտված—1756—1757 թթ.

³ Լեոն, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 1838—1913 թթ.: Հրատարակություն նույն դպրոցի հոգաբարձության, Քիֆ-լիս, 1912, էջ 60:

⁴ Эзов. К. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, 1898. Санкт-Петербург, с 429.

⁵ Լեոն, Պատմություն հայոց հատոր 3-րդ, Երևան, ՀՍՍՀ գիտ. ակադ. հրատ., 1946, էջ 758:

Հենվելով էզովից մեր բերած փաստաթղթերի վրա, Լեոն ավելացնում է. «Այս ցուցումը կասկած չի թողնում, որ Շուշին Ավան յուզբաշու ժամանակ գտնվում էր այն ժայռապատ բարձրության վրա, որ հետո դարձավ «Շոշվա դալա», հետևաբար այժմյան Շուշու գյուղն իր անունը բերդից է ստացել, քան թե անուն է տվել նրան»:

Լեոյից հետո այդ հարցին է անդրադառնում ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, որը մի շարք նոր փաստաթղթերի հիման վրա հաստատում է, որ Շուշին անշուշտ գոյություն է ունեցել Փանահ-խանից առաջ: 1959 թվականին լույս տեսած իր երկհատորանոց աշխատության մեջ Ա. Հովհաննիսյանը գրում է հետևյալը⁶. «Հին մի ժամանակադիր հաղորդում է, թե Ավան յուզբաշին եկավ «Շոշվա քարն մտավ սահր խուրուշ իլավ ՌՃԿԶ թ. (1717 թ.)»: Խոսքն այն մասին է, որ այդ տարում, ամրանալով Շոշվա դալայում, որ սկզբնապես «Քարի գլուխ» էր կոչվում, Ավան յուզբաշին խուրուշի (հուշակի) տեղ դարձավ: Անշուշտ, Ավան յուզբաշին կարող էր Շիրվանից Ղարաբաղ անցած լինել այդ թվականից ավելի առաջ⁷: Այստեղից հետևում է, որ Շուշին («Քարի գլուխը») որպես բնակավայր գոյություն ունի 1717 թվականից, եթե ոչ ավելի առաջ:

Ավան յուզբաշին ամրացնում է այդ բնակավայրը՝ հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Եվ հիրավի, 1726 թվականին, «Քարի գլխի» (հետագայի Շուշու) վրա հարձակում են գործում տաճիկները և, ներխուժելով այդ բերդը, դուրս են քշում այնտեղից Ավան յուզբաշու ջոկատները, իսկ Ավան յուզբաշին քաշվում է իր եղբոր՝ Քարխան յուզբաշու սղնախը:

Այսպիսով, Ա. Հովհաննիսյանի վկայակոչած փաստաթղթերը հաստատում են Լեոյի այն ենթադրությունը, որ Շուշին որպես բնակավայր ու բերդ չէր կարող գոյություն չու-

⁶ Ա. Հովհաննիսյան, Գրվածներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1959, գիրք երկրորդ, էջ 609:

⁷ Հմմտ. Խաչիկ Վարդապետ Դադյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց:

ենեալ մինչև Փանահ-խանի այդ քաղաքում հաստատվելը, այլ եղել է Փանահ-խանի հանդես գալուց առնվազն մի քանի տասնյակ տարի առաջ: Անհավանական չի լինի ենթադրել, որ Շուշին գոյություն է ունեցել նույնիսկ 1717 թվականից ավելի առաջ:

Խիստ ուշագրավ է նաև մի ցուցում, որ կապված է Շուշու հիմնադրման ժամանակը որոշելու հարցի հետ:

«Ադրբեջանի ճարտարապետական հուշարձաններ»⁸ գրքի երկրորդ հատորում, որ կազմված է հատուկ արշավախմբի նյութերի հիման վրա, ճարտարապետներ Ալիզադեի և Սարգսյանի զեկուցման մեջ կա մի էջ, որտեղ ասված է, որ Շուշին պաշտպանող պարիսպներից ներս, «քաղաքի հարավ արևելյան մասում, գտնվում են երկու կառուցվածք, որոնք իրենց պլանով որոշ նմանություն ունեն. դա Իբրահիմ խանի ամրոցն է և նրա աղջկա՝ Կարա Բոչուք խանումի ամրոցը: Իբրահիմ խանի ամրոցը շորս կողմից փակված է բերդի պատերով ու աշտարակներով: Բոչուք խանումի ամրոցի պատերում եղել են հրակնատներ: Գլխավոր մուտքի միացման կամարի վրա տրված է ամրոցի կառուցման թվականը՝ հիշելի 1121 թ., այսինքն՝ մեր թվականության 1709—1710 թթ.»:
«Կարա Բոչուք խանումի և Իբրահիմ խանի ամրոցները կառուցված են եղել քաղաքի բերդից առաջ»:

Թե ինչպես կարող է այդ պատահել, շատ տարօրինակ է ու մեզ անհասկանալի: Չէ որ Շուշի բերդի հիմնադիրը համարվող Ղարաբաղի Փանահ-խանը մտել է Շուշի առաջին անգամ XVIII դարի 50-ական թվականներին, իսկ Իբրահիմ խանը նրա որդին է, որի խանությունը սկսվել է միայն 1759 թ. և շարունակվել մինչև 1806 թվականը:

Իբրահիմ խանի և նրա դուստր Կարա Բոչուք

խանումի ամրոցների հիմնադրմանը վերաբերող տարօրինակ թվականության արձանագրության մասին գրված է նաև «Ադրբեջան (պատմական և տեսարժան վայրեր)» գրքույկում, որտեղ նույնպես ասված է, որ Իբրահիմ խանի և նրա դուստր Կարա Բոչուք խանումի ամրոցները «կառուցված են XVIII դարի սկզբներին, այսինքն 1709/10 թվականին», ինչպես երևում է մուտքի միացման կամարի վրա մնացած արձանագրությունից⁹: Նույն բանը կրկնվում է նաև Սովետական մեծ հանրագիտարանի երկրորդ հրատարակության 48-րդ հատորում (1957 թ.), որտեղ գրված է, որ Շուշի քաղաքի հարավարևելյան մասում գտնվում են երկու որոշ շափով իրար նմանվող ամրոցներ, որոնք կառուցված են XVIII դարի սկզբներին¹⁰:

Մեր բերած վիպություններից երկու վերջինները, ըստ երևույթին, բխում են առաջին վիպությունից («Ադրբեջանի ճարտարապետական հուշարձաններ» գրքից), հետևապես կարիք կա ստուգել Շուշու հարավարևելյան մասում գտնվող երկու ամրոցների կառուցմանը վերաբերվող արձանագրության տարեթիվը, եթե միայն նա պահպանվել է:

Շուշին Ղարաբաղի խանության կենտրոն դարձնելը, ինչպես և Շուշում խանական ամրոցներ կառուցելը շին կարող XVIII դարի 50-ական թվականներից առաջ կատարված լինել, քանի որ դա հակասում է պատմական բազմաթիվ աղբյուրների տվյալներին, սակայն Շուշու անցյալի պատմությունը լուսաբանելու դեռևս շատ խնդիրներ կան, որոնցով պետք է զբաղվեն մեր պատմաբանները: Մի բան պարզ է, որ Շուշին գոյություն է ունեցել Փանահ-խանից առաջ՝ ըսկզբում որպես գյուղական բնակավայր, իսկ Սկան յուզբաշու ժամանակ որպես բերդ կամ բերդաքաղաք: Իր գոյության այս առաջին շրջանում նա եղել է համեստ բնակավայր և

⁸ «Памятники архитектуры Азербайджана», том II, Баку, 1950. Али-Заде А. М. и Саркисов А. В., О некоторых архитектурных памятниках Шуши (по материалам экспедиций, проведенных Управлением по делам архитектуры при Совете Министров Аз. ССР и АН Азерб. ССР, стр. 120—129.

⁹ «Азербайджан» (исторические и достопримечательные места). Под редакцией М. А. Казиева, Баку, 1960.

¹⁰ Большая Советская Энциклопедия, 1957. том 48, статья о Шуше.

ունեցել է աննշան քանակութեամբ բնակչութիւն¹¹, ունեցել է իր զինվորութիւնը: Հազանական է, որ այդ ժամանակ Շուշու բնակիչները զբաղվել են նաև երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ: Շուշու բերդը Փանահ-խանի ձեռքն անցնելուց հետո (XVIII դարի հիսունական թվականներից) սկսվում է նրա պատմական զարգացման երկրորդ շրջանը: Պարսպներով և բուրգերով ամրացված Փանահ-խանի նոր ամրոցը արագորեն բնակեցվում է Շահբուլաղից և այլ խանական նախկին բերդերից Շուշի տեղափոխված ռաջաթնե-րով և բեկերի, զինվորականների, ծառայողների, մելիքների, տանուտերերի ընտանիքներով: Շուշին միանգամից դառնում է Ղարաբաղի խաների՝ Փանահ-խանի (մինչև 1758—59 թվականը), Իբրահիմ խանի (մինչև 1806 թ.) և Մեհթի-Կուլի խանի (մինչև 1823 թ.) ամրոնանիստ քաղաքը:

Շուշին զարգանում է նաև որպես Ղարաբաղի վարչական, առևտրական և արհեստավորական կենտրոն: XVIII դ. երկրորդ կեսին ընդլայնվում է Ղարաբաղի խանութիւնը, աճում նրա հզորութիւնը և վերածվում միջնադարյան ֆեոդալական մի միավորի: Այդ շարունակվում է մինչև 1806 թ. (այսինքն մինչև Իբրահիմ խանի սպանվելը, որից հետո փաստորեն հաստատվում է ռուսական տիրապետութիւնը)¹²:

Շուշու պատմութեան երկրորդ շրջանում դանդաղորեն զարգանում էին տնայնագործութիւնը, արհեստները, առևտուրը, թեև Ղարաբաղի խանութիւնն զլխավոր հոգսերը պատերազմական գործողութիւններն էին, խանութեան ամրապնդումը:

1806 թվականից հետո Շուշին մտնում է իր զարգացման երրորդ շրջանի մեջ, երբ Ղարաբաղում և Արևելյան Անդրկովկասում հաստատվում է ռուսական իշխանութիւնը և

¹¹ Եթե Շուշին մեծ բնակավայր լիներ և շատ բնակչութիւն ունենար, նրա գոյութեան մասին մենք ավելի շատ տեղեկութիւն կունենայինք:

¹² Մեհթի-Կուլի խանի իշխանութիւնը ձևական բնույթ էր կրում 1806 թվականից հետո մինչև 1823 թվականը, երբ նա վերջնականապես ընկնում է:

շուտով խաղաղ զարգացման կյանք է ստեղծվում Անդրկովկասում: Քաղաքում զարգացում են ստանում առևտրական հարաբերութիւնները՝ թե երկրի ներսում և թե օտար պետութիւնների հետ, զարգանում են արհեստները, տնայնագործական արտադրութիւնը: Իրան նպաստում է Շուշի քաղաքի հաղորդակցութեան ուղիների և կենտրոնների նկատմամբ հարմար տեղադրութիւնը, քաղաքն աստիճանաբար զգալի առևտրական հարաբերութիւններ է սկսում անդրկովկասյան, ռուսական և արտասահմանյան շուկաների հետ: Շուշին որպես քաղաք աստիճանաբար բարեփոխվում է, տարածվում և աճում, զբաղվելով բավականին պատկառելի գիրք Անդրկովկասի այլ քաղաքների շարքում:

Այս շրջանում Շուշին հիմնականում ոչ թե բերդ է կամ խանութեան նստոց, նրա հիմնական ֆունկցիան ոչ թե պատերազմներ մղելն է, թեև պատերազմական գործողութիւններ դեռևս տեղի են ունենում, այլ Շուշին առևտրական և արհեստների կենտրոն է, լայն կապերով կապված է այլ քաղաքների հետ, նա դեռևս չի ավարտել իր միջնադարը, բայց տնտեսական զարգացման լայն ուղի է դուրս եկել: Զգալի շափերի է հասել և նրա բնակչութեան քանակը, փոխվել է ազգային կազմը, ավելացել է քաղաքի բնակչութեան մեջ հայերի տոկոսը, թեև դեռ գերակշռում են մահմեդականները:

XIX դարի երկրորդ կեսը ներկայացնում է Շուշի քաղաքի զարգացման չորրորդ շրջանը, որը նախախորհրդային Շուշու տնտեսական և կուլտուրական աճի բարձրագույն աստիճանն է, երբ քաղաքի բնակչութեան քանակը հասնում է իր բարձրակետին: Քաղաքի տնտեսութիւնը նույնպես խիստ աճում է, բայց այդ աճը արտահայտվում է հիմնականում առևտրի և տնայնագործութեան, բայց ոչ արդյունաբերական արտադրութեան մեջ:

Անդրկովկասում սկսում են զարգանալ ուրիշ հզոր տնտեսական, մասնավոր արդյունաբերական կենտրոններ, ինչպես օրինակ, Բաքուն (մասնավանդ 70-ական թվականներից), Թիֆլիսը և ուրիշները, որով Շուշի քաղաքի տեսակարար կշիռը Անդրկովկասի քաղաքների մեջ սկսում է ընկ-

ներ: Միաժամանակ սկսում են նշմարվել այլ առևտրական ուղիներ, նոր հաղորդակցության միջոցներ, որոնք Շուշուց հեռու են մղում նախկին բեռնաշրջանառությունը թե դեպի հեռավոր և թե դեպի մոտավոր կենտրոնները:

XX դարի առաջին երկու տասնամյակներին Շուշի քաղաքը, զգալի չափով կորցնելով իր տեսակարար կշիռը Անդրկովկասում և Ղարաբաղում, հասնում է լիակատար անկման: 1905—1906 թվականներին հայ-ադրբեջանական ազգամիջյան ընդհարումներին ու 1918—1920 թվականների արյունոտ դեպքերը հասցնում են Շուշի քաղաքի հայկական մասի լիակատար ավերմանը, Շուշին դատարկվում, քայքայվում և անճանաչելի է դառնում:

ՇՈՒՇԻ ԸՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅՈՒՄԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Շուշու բնակչության հարցը և նրա զարգացման գինամիկան ըստ պատմական էտապների քննելուց հետո անցնենք այն խնդրին, թե ինչպիսի քաղաքական և տնտեսական զարգացման շրջաններ է ունեցել Շուշի քաղաքն իր ծագման սկզբից մինչև մեր օրերը, պահպանելով քաղաքի պատմության նույն ժամանակագրությունը, որ մենք նշել ենք նախորդ էջերում:

ա) Շուշին մինչև Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալը

Շուշին մինչև Ղարաբաղի ադրբեջանական խանության կենտրոն դառնալը գոյություն է ունեցել, լինելով ավելի շուտ որպես բերդ, այդ մենք կասկածից դուրս ենք համարում, որովհետև այդ բնակավայրի գոյության մասին ունենք մի շարք պատմական վկայություններ, որոնց մասին արդեն խոսել ենք նախորդ գլուխներում: Շուշին անցյալում հավանականորեն Ղարաբաղի փոքր բերդերից մեկն է եղել, մինչև նրա՝ Փանահ-խանի խանության կենտրոն դարձնելը: Պետք է ենթադրել, որ նա ունեցել է զինվորական կազմակերպու-

թյուն, այնտեղի բնակչությունը, անշուշտ, խաղաղ տարիներին ունեցել է իր տնտեսական զբաղմունքները, որոնք ամենայն հավանականությամբ ավելի մոտ պետք է լինեին գյուղացիական զբաղմունքներին:

բ) Քաղաքի հասարակական և տնտեսական կյանքը
Ղարաբաղի խանության ֆալաֆական կենտրոն դառնալուց հետո

XVIII դարի հիսնական թվականներին Շուշին դառնում է ուժեղ բերդաքաղաք, շրջապատված ամուր պարիսպներով ու բուրգերով և պատրաստվում է հենց առաջին հարկ եղած դեպքում դեմ առնել Ղարաբաղի նոր հիմնադրված, ավելի ճիշտ իր վարչական կենտրոնը Բայաթից, ապա Շահբուլաղից Շուշի փոխադրած խանության բազմաթիվ թշնամիներին: Պաշտպանության համար հարմար և անառիկ բնական դիրք ունենալով, ամրություններով ու պարիսպներով շրջապատված քաղաքը դառնում է Ղարաբաղի խանության վարչական կենտրոնը, որը համառ պայքար է մղում իր տարածքն ընդլայնելու և հզորությունը ամրապնդելու համար:

Քաղաքներն այն ժամանակ տիպիկ միջնադարյան քաղաք-ամրոցներ էին, որոնք ծառայում էին պաշտպանությանը, իսկ հաջողության դեպքում՝ հիմք դառնում հարձակողական գործողություններ սկսելու համար: Ուստի բնական է, որ այն ժամանակ կամ նրանից առաջ ծագած համարյա բոլոր քաղաքները բերդաքաղաքներ էին, ամրոջապես շրջապատված պարիսպներով, խանդակներով և պաշտպանողական այլ կառույցներով կամ ունեին իրենց միջնաբերդը քաղաքի ներսում: Այդպիսի քաղաքներ էին Նուխին, Շամախին, Բաբուն, Գանձակը, Երևանը, Գյումրին (Ալեքսանդրապոլը), Թիֆլիսը, Գորին, Ախալցխան, Քութախիսը և շատ ուրիշներ:

Շուշին բազմաթիվ այլ բերդաքաղաքների մեջ ավելի ուշ է սկիզբ առել, բայց շնորհիվ իր բնական ամրության ու Ղարաբաղի խանների առաջին պատերազմական հաջողությունների, խիստ բարձրանում է հարևան խանությունների

մեջ և առաջնակարգ դիրք գրավում նրանց համեմատությանմբ: Շուշին որպես բերդաքաղաք առանձնապես մեծ ծառայություն է մատուցել Ղարաբաղի առաջին խաներին՝ Փանահ-խանին, Իբրահիմ խալիլ խանին, Խամսայի՝ Լեոնային Ղարաբաղի հայ մելիքների դեմ մղված պայքարում:

Բերդաքաղաք Շուշին պետք է ունենար միջնադարյան քաղաքի և այլ տիպիկ հատակագծեր: Խաների տիրապետության ժամանակ Շուշին ավելի շուտ պիտի նմանվեր գյուղի, որն ուներ որոշ տարածություն ցանքսեր, այգիներ և արտավայրեր: Ճիշտ է, այդպիսի գյուղատնտեսական հողահանգակները Շուշի քաղաքում չէին կարող մեծ տարածություն գրավել, որովհետև քաղաքի տարածքը, որը տեղադրված էր ծովի մակերևույթից 1300—1500 բարձրության վրա և խիստ սահմանափակ տարածություն էր գրավում Լեոնային պլատոյի դագաթին, գյուղատնտեսական նպատակներով օգտագործելու համար շատ քիչ հարմարություններ ուներ, այնուամենայնիվ այն ժամանակ, բերդաքաղաքի գոյության առաջին շրջանում, երբ նրա մշտական բնակչությունը զեռ սահմանափակ էր և սղատ ու շենակեցված տարածությունները համեմատաբար շատ, քաղաքի բնակչության մի մասի գյուղատնտեսությամբ զբաղվելը կասկածից դուրս պետք է համարենք, բայց, անտարակույս սահմանափակ չափերով:

Սակայն Շուշու բնակչության հիմնական զբաղմունքը արհեստն էր, իսկ հետագայում նաև առևտուրը: Նախ և առաջ Շուշին որպես բերդաքաղաք պահանջում էր մեծ քանակությամբ կառուցող բանվորական ուժեր՝ քարտաշներ, որմնադիրներ, ատողձագործներ և այլ արհեստավորներ, որոնք աշխատում էին բերդի շրջապատը, բուրգերը, պալատները, բնակելի տները, բաղնիքները, եկեղեցիները, մեշիդները և այլ շենքեր կառուցելու համար: Միրզա Ջամալ Ջիվանշիրը իր «Ղարաբաղի պատմություն» գրքի վերջում հատուկ գլուխների մեջ, որ կոչվում են «Հանգուցյալ Փանահ-խանի և Իբրահիմ խանի կառուցած հուշարձանների և

շենքերի մասին», թվում է այն հուշարձանները, որոնք կառուցվել են այդ խաների ժամանակ¹³, ընդ որում նա Փանահ-խանին վերագրում է «Բայաթ ամրոցի կառուցումը իր շուկայով, պարիսպներով և շենքերով, որ շինված է թրծած աղյուսից և Շահբուլաղ ամրոցի կառուցումը աղբյուրի մոտ շինված մեշիդով, բաղնիքով, քաղաքի շենքերով և շուկայով, որոնք շինված են քարով ու կրով»:

Միրզա Ջամալ Ջիվանշիրը վերը նշած գրքում հաղորդում է, որ Փանահ-խանը կառուցել է նաև «նախկին Շուշու բերդի պատերը և այն շենքերը, որ այժմ օգտագործվում է որպես հացահատիկների պահեստ», «գորբերի համար», իսկ «Իբրահիմ խանը 1182 մուսուլմանական թվականին (մեր թվարկության 1768—69 թթ.) կառուցել է Շուշու մեշիդը, և երբ վերջինս հնացել է, Իբրահիմ խանի դուստր Գյուվար խանումը այն վերականգնել է, և առաջվանից ավելի գեղեցիկ է դարձել»: Այնուհետև Միրզա Ջամալը հաղորդում է, որ Իբրահիմ խանը կառուցել է Շուշի բերդաքաղաքի պատերը (1783—1784 թթ.), իսկ Շուշի քաղաքից դուրս էլ մի շարք պարիսպներ (Ասկերանում, խանի դաշում՝ Խանաբադում, Աղզամում, Խազնա կոչված վայրում և այլն): Բացի Միրզա-Ջամալ Ջիվանշիրի վկայությունից, մենք այժմ էլ Շուշում գտնում ենք այդ բերդաքաղաքի կիսավերված փլատակների մնացորդները, որոնք մի ժամանակ շրջապատում էին քաղաքը, նաև Շուշին պաշտպանող բուրգերն ու դարբասները: Քաղաքի շրջապատի պարիսպների բարձրությունը հասնում էր 6—8 մետրի: Պահպանվել են նաև Իբրահիմ խանի և նրա դուստր Կարա Բոյուբ խանումի ամրոցների մնացորդները, նաև մի շարք այլ հուշարձաններ, որոնք վերաբերում են Ղարաբաղի առաջին խաների ժամանակներին:

Կանգ շանելով XVIII դարի երկրորդ կեսում Շուշի քաղաքի կառուցողական արվեստի գնահատության խնդրի վրա,

¹³ Мирза Джамал Дживаншир Карабахский, Карабах-наме (История Карабаха). Изд. инст. Истории АН Азерб. ССР, Баку, 1959, стр. 101—102.

անցնենք մեր անմիջական հարցին՝ բնակչության պրոֆեսիոնալ կազմին և զբաղմունքին:

Չունենալով անմիջական ստույգ տվյալներ Շուշու բնակչության պրոֆեսիոնալ կազմի քանակի մասին Ղարաբաղի խանութիան օրերին, մենք, այնուամենայնիվ, մի քանի հանրաժանով փաստերի հիման վրա կարող ենք եզրակացնել, որ քաղաքի բնակչությունը պետք է կազմված լիներ հետևյալ հիմնական խմբերից.

1. Առաջին խմբի մեջ մտնում են խանն ու նրա մերձավորները, խանական վարչության ծառայողները, զինվորականները, բեկերն ու աղալարները, նոքյարները և այլն: Այս խումբը չէր կարող կազմել Շուշի քաղաքի մշտական բնակչության զգալի մասը, թեև երբեմն նա կարող էր աճել զգալի քանակությամբ (պատերազմական գործողությունների, արշավանքների օրերին և այլն):

2. Պաշտամունքի սպասավորները (մահմեդական, քրիստոնյա) կազմում էին անաշխատ բնակչության երկրորդ խումբը, որ նույնպես ինքնըստինքյան բազմամարդ լինել չէին կարող:

3. Ղարաբաղի խանութիան ժամանակաշրջանում Շուշու բնակչության մեծ մասը կազմում էին արհեստավորները, որոնց վրա ծանրանում էին հիմնական աշխատանքները: Նրանք պետք է կառուցեին բերդի պարիսպներն ու բուրգերը, պալատներն ու սովորական շենքերը, թե տիրող դասակարգի և արտոնյալների և թե հասարակ զինվորականների ու բերդում բնակվողների համար, նրանք պետք է ճանապարհներ շինեին գործի փոխադրության համար, պետք է զենք մատակարարեին, ծառայեին գյուղական բնակչության կարիքներին: Նոր քաղաք կառուցելը, նրա համար նորանոր կապեր հաստատելը, խանութիան մտավոր ու հեռավոր շրջանների հետ Ղարաբաղի խանութիան նոր կենտրոնի առաջ դնում էին նորանոր խնդիրներ: Այս բոլորը պետք է կատարվեր արհեստավորների ձեռքերով: Քաղաքում բնակչություն հաստատած արհեստավորությունը Շուշում գտավ աշխատանքի մեծ պահանջ և անհրաժեշտ շինանյութեր՝ բերդերը կառու-

ցելու, պարիսպներով շրջապատելու և հոյակապ պատեր բարձրացնելու, շնորհիվ այն կրաքարի, որից կազմված էր Շուշու սարահարթը, որը հիմք էր ծառայում կիր ստանալու համար, իսկ անհրաժեշտ փայտանյութերը կարելի էր ստանալ շրջակա անտառներից:

Շուշու հիմնադրման սկզբնական շրջանում բնակչության արհեստավորական մասսան զլխավորապես պետք է զբաղված լիներ կառուցողական աշխատանքներով, այսինքն պետք է կազմված լիներ քարտաշներից, որմնադիրներից, ատաղձագործներից, փականագործներից, դարբիններից և այլն, իսկ ժամանակի բնթացքում, երբ ավելանում էր քաղաքի բնակչությունը և բազմանում նրա պահանջները, արհեստները պետք է բազմազան դառնային և առաջանային նորանոր մասնագիտացումներ, օրինակ, կաշեգործներ, զլխարկագործներ, դերձակներ, պղնձագործներ, կլայեկլիներ, թամբագործներ, ոսկերիչներ և այլն: Պատկերացնել թե ինչպիսի արհեստներով է զբաղվել Շուշու բնակչությունը այդ ժամանակաշրջանում, մեզ օժանդակում է XIX դարի հիսնական թվականների մեր ձեռքի տակ գտնվող արհեստավորների պրոֆեսիոնալ կազմի ցուցակը և արհեստներով զբաղվողների քանակը: Ցուցակի մեջ դժվար է մատնանշել մի արհեստ, որը գոյություն չունենար XVIII դարի երկրորդ կեսում¹⁴:

Սակայն զրանցից բացի, անշուշտ, մենք ուզակի տվյալներ ունենք, որ վերաբերում են XVIII դարի երկրորդ կեսին և վիչյում են Շուշու արհեստավորների կազմի մասին:

Բաֆֆու «Խամսայի մեխիթությունները»¹⁵ աշխատության մեջ մենք հանդիպում ենք մի պատմության՝ ոսկերիչ Մելքումի մասին, որը առասպելական պայքար է մղում Ղարաբաղի խաների տիրապետության դեմ և որի մասին ասված է, որ նա շուշեցի էր (էջ 252): Մեզ համար այդ փաստը նշա-

¹⁴ «Кавказский календарь на 1852 г.» կոնտորովիչի հոդվածը Շուշի մասին, էջ 430—435.

¹⁵ Բաֆֆի, Երկեր, հ. 10, Հայպետհրատ, Երևան, էջ 240, 248, 252:

նակալից է այն տեսակետից, որ Իբրահիմ խանի ժամանակ Շուշում եղել են ոսկերիչներ:

Ղարաբաղի խաները դրամահատման իրավունք ունեին և իրենք հատում էին արծաթե և յղնձե դրամներ (ոսկե դրամների հատման իրավունքը վերապահվում էր միայն շահին):

Թե ինչպիսի ներքին կազմակերպություն է ունեցել Շուշում արհեստավորությունը Ղարաբաղի խաների տիրապետության ժամանակ, դժվար է հաստատ ասել, բայց պետք է ենթադրել, որ արհեստավորների այն համարական կազմակերպությունը, որ եղել է Շուշում ցարական կառավարության ժամանակ, մոտավորապես նույն պատկերն է ունեցել, ինչ որ եղել է Ղարաբաղի խանության օրերին:

Ինչպես պարզ երևում է հայկական աղբյուրներից, որոնք հաղորդում են Շուշում բնակություն հաստատած հայերի կազմի և զբաղմունքների մասին, զրանք գլխավորապես արհեստներով և վաճառականությամբ զբաղվողներ էին, ղազանչիներ, այսինքն կաթնաներ պատրաստող պղնձագործներ, որ եկել էին Շահկերտ գյուղից և, ինչպես կենն է ասում, «նշանավոր էին իրենց բնգունակություններով»¹⁶, կային ազուլիսեցիներ, այսինքն Ազուլիսից գաղթածներ, այն վայրից, որը «Հին Զուղայից (Զուլֆայից) հետո ամենախոշոր առևտրական համայնքն է ներկայացնում»¹⁷ և մեղրե-

¹⁶ Ղարաբաղի խաները ահազին կարողության տեր էին և մեծ եկամուտ էին ստանում իրենց ունեցվածքից: Միրզա Զամալ Զիվանշիրը «Ղարաբաղի պատմություն» մեջ Իբրահիմ խանի եկամտների մասին գրում է հետևյալը. «Հիշում եմ, մի անգամ հաշիվ տեսնելուց պարզվեց, որ խանը այնքան անասուն ու զուլաններ ունի, որքան Ղարաբաղի ամբողջ բնակչությունը միասին վերցրած և նույնիսկ երկու զուլգով ավելի, քան նա» (էջ 103): Իբրահիմ խանի մոտ «կային 3—4 հազար գլուխ մատակ ձի և համապատասխան քանակությամբ զտարյուն արտադրողներ, իսկ ուլխարների, կովերի և էգ գոմեշների քանակը այնքան մեծ էր, որ հաշվի չէր ենթարկվում» (էջ 104):

¹⁶ Կեո, Պատմություն հայոց, հ. 3, էջ 762:

¹⁷ Կեո, «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի», Թիֆլիս, 1914, գլ. 3 («Շուշում գալա»):

ցիներ, որոնք նույնպես հայանի էին իրենց արհեստներով և վաճառականությամբ:

Եվ ահա տեղափոխված հայերը զբաղվում էին արհեստներով և առևտրով, և թեև առևտուրը Շուշում Ղարաբաղի խանության օրերին չէր կարող հասնել մեծ չափերի, բայց և այնպես նա սկսում է աստիճանաբար ծավալվել, իսկ ուսական տիրապետության ժամանակ նա այնպիսի չափերի է հասնում, որ ապահովում է առևտրականների գերակշռությունը մնացած հասարակական խավերի նկատմամբ, և Շուշին արգարացի կերպով ստանում է առևտրական կենտրոնի հռչակ¹⁸:

Այն, ինչ որ մենք ասացինք Ղարաբաղի խանության ժամանակ Շուշում հաստատված առաջին հայ բնակչության մասին, նույնը մասամբ արդարացի է նաև Շուշում մահմեդական բնակչության նկատմամբ: Անշուշտ, արհեստներն ու առևտուրը XVIII դարի երկրորդ կեսին պետք է սկսեին զարգանալ նաև քաղաքի մահմեդական բնակչության մեջ, թեև XVIII դարի վերջերին նրանք մահմեդականների մոտ չէին հասել այնպիսի չափերի, ինչպես հայերի:

Այսպես թե այնպես Շուշին խանության տիրապետության շրջանում ներկայացնում էր տիպիկ միջնադարյան քաղաք, որտեղ բնակչությունը բաժանվում էր համապատասխան դասերի, որտեղ իշխող էր խաների, բեկերի, աղալարների տիրապետող դասը, այնուհետև հետևում էր հոգևորականների դասը և վերջապես արհեստավորների և վաճառականների այսպես կոչված երրորդ դասը, որը աստիճանաբար կազմակերպվում էր և զորեղանում¹⁹:

¹⁸ «1826 թվականի ուս-պարսկական պատերազմից առաջ Շուշին ստացել էր վաճառականական քաղաքի հռչակ» գրում է կենն իր նույն աշխատության մեջ («Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», գլուխ 3-րդ, «Շուշում գալա»):

¹⁹ Այստեղ չենք խոսում գյուղացիական աշխատանքներով (հողագործությամբ, անասնապահությամբ և այլն) զբաղվողների սակավաթիվով

XIX դարի ընթացքում, արդեն ուսական տիրապետության ներքո, առանձնապես ուժեղանում էին առևտրականները, որոնք իրենց ձեռքն են հավաքում գերիշխանության սանձը, որքան դա հնարավոր էր ցարական ինքնակալության պայմաններում:

Այսպիսով, XIX դարի սկզբում Շուշին իրենից ներկայացնում էր միջնադարյան քաղաքի յուրահատուկ արևելյան առանձնատեսակը, որտեղ պահպանվում էին հին դասերի իրավունքներն ու արտոնությունները, բայց միաժամանակ ծնվում և ուժեղանում էին նոր հասարակական խավեր, իսկ քաղաքն աստիճանաբար դառնում էր արհեստի և առևտրի կենտրոն, որը սկսում էր կարևոր դեր խաղալ նույնիսկ Ղարաբաղի խանության սահմաններից դուրս:

գ) Հասարակական կյանք և տնտեսությունը XIX դարի առաջին կեսում

Երբ XIX դարի սկզբում Արևելյան Անդրկովկասը և դրա հետ նաև Շուշի քաղաքը անցան ուսական կառավարության կազմի մեջ, այդ հանգամանքը նշանակալից եղավ այն տեսակետից, որ Անդրկովկասում շուտով դադարեցին անվերջ պատերազմական գործողությունները: Ռուսական հզոր իշխանության ներքո Ղարաբաղում ևս հաստատվեց խաղաղ կյանք, որը բարենպաստ էր երկրի տնտեսական զարգացման համար²⁰:

Շուշում ուսական գերիշխանության հաստատումից հետո (1805 թ.) միայն մի քանի տարի էր անցել, և մենք տեսնում էինք, որ առևտրական կապիտալը Շուշում այնպիսի խոշոր ուժ է ներկայացնում, որ հայ հասարակական գործիչ և պատմագիր Մեսրոպը Քաղիադյանը նրա մասին հիացմուն-

րնակիչների մասին, որոնց հիշատակել ենք վերը և որոնք Շուշում քաղաքային պայմաններում բազմամարդ լինել չէին կարող:

²⁰ Ճիշտ է, 1826—28 թվականներին նորից վերսկսվեցին ռուս-պարսկական և ռուս-տաճկական պատերազմները, բայց նրանք ավելի ամրապնդեցին ուսական զենքի հզորությունը:

րով է խոսում: Քաղիադյանը, 1821 թվականին Եփրեմ կաթողիկոսի հետ գտնվելով Շուշի քաղաքում, պատմում է, որ Շուշում այն ժամանակ բնակվում էին երկու վաճառաչականներ, որոնք խոշոր կապիտալների տեր էին և ահագին գործարքներ էին կատարում: Այդ առևտրական աներից մեկը Հախումյանների տունն էր, որը ուսական կալսրության գանձարանում մոտ մեկ միլիոն ուրլի փող ուներ և առևտուր էր անում Իրանի, Սիբիրի և Եվրոպայի քաղաքների հետ, ուներ մեծ քանակությամբ գործակատարներ: Երկրորդ վաճառաչական տունը եղբայրք Զոհրապ և Մեսրոպը Քառումյանների տունն էր, որը արտոնություններ ուներ Կասպից ծովի ձկնորսության և նավագնացության մեջ և ոչ պակաս առևտրական գործեր էր վարում, քան Հախումյանների տունը: Եղբայրք Քառումյանները իրենց հաշվին Շուշում կառուցել են Ագուլյաց եկեղեցին, թեև իրենք Ղազանչեցվոց ծխին էին պատկանում²¹:

Քառումյանի մահվանից հետո նրան թաղում են «մեծ պատվով, ինչպես Արտաշես Արշակունի թագավորին», գրում է Քաղիադյանը, «հայոց կաթողիկոսի, եպիսկոպոսների և ժողովրդի ահագին բազմության ներկայությամբ»:

Այս ամենը վկայում է, որ վաճառական խավը արդեն իսկ 1821 թվականին Շուշում այնքան էր ուժեղացել, որ միլիոնավոր կարողությունների տեր էր համարվում, վայելում մեծ պատիվ ու հարգանք և իր գաղափարախոսությունը պատվաստում բնակչության որոշ խավերին: Բնակչության վաճառական խավը, զոնե հայերի մեջ, այնքան էր աճել,

²¹ Մ. Քաղիադյան, Ճանապարհորդություն ի Հայս, Կալիպա, 1847: Մեսրոպը Քաղիադյանը նկարագրում է Մարկոս Քառումյանի մահը: Սա մահվան մահճի վրա կարգադրում է բերել զանազան մարդկանց պարտամուրհակները, զրանց թվում նաև էջմիածնի պարտամուրհակը, որը 4000 ուրլու մուրհակ էր սկսվել, բերել է տալիս նաև երկու քսակ ոսկի, դնում է այդ իր ուսած ոտի վրա և ասում. «Ով դու մոլորության շատված, եթե ուշ չես ունիս, բժշկիր», և այնուհետև պարտամուրհակները վերադարձնում է պարտապաններին, իսկ ոսկին հրամայում է բաժանել աղքատներին:

որ նրա համար արդեն նեղ են դարձել ոչ միայն սեփական քաղաքի, այլ նույնիսկ Անդրկովկասի սահմանները, և Շուշու զբամատերերը իրենց առևտրական գործարքներով արդեն անցել են Սիբիրի, Իրանի և Եվրոպայի շուկաները²²: Շուշու վաճառականների առևտրական կապիտալը ներդրումներ է կատարում նորանոր ձեռնարկությունների մեջ՝ ձկնորսական, նավագնացության գործում և այլն:

Հետագայում Շուշու ձեռներեց վաճառականության համար պահանջվում են գործունեության ավելի լայն ապարեզներ, և նրանցից շատերը իրենց ձեռնարկները տեղափոխում են Անդրկովկասի, Ռուսաստանի և արասահմանի նորանոր վայրեր, այդ նոր վայրերն են տեղափոխվում և իրենք ու միայն ժամանակ առ ժամանակ, մեծ մասամբ ծերության հասակում, վերադառնում են իրենց հայրենի քաղաքը «ապրելու իրենց վերջին օրերը որպես քաղաքի հայրեր ու իշխաններ»:

Ժամանակի ընթացքում խոշոր առևտրականները իրենց ընտանիքներով վերջնականապես հեռանում են Շուշուց, բնակություն հաստատում այդ քաղաքից դուրս: Նրանց տեղը բռնում են նոր եկվորները, որոնք գալիս են գյուղերից, արհեստներ սովորում ու գործ սկսում և գնում նույն ճանապարհով, ինչպես և առաջինները: Շուշին չտրահատուկ իշխման էր, որտեղ պատրաստվում էին այն տարրերը, որոնք այնուհետև ցրվում էին Ռուսաստանի և այլ երկրների տարբեր կողմերը: «Առևտրական դասակարգը Ղարաբաղի ազգաբնակչությանը հաղորդակից էր անում շահի և հարստանալու գաղափարին», իսկ առևտրական և արդյունաբերական կենտրոնները դառնում էին հարստանալու ասպարեզ: «Շարժումը տարերային դարձավ» և «միմյանց հետևից բուկեցին գնալ և արհեստավորը, և երկրագործը, և մտավորականը»: «Որտեղ հաց, այնտեղ կաց», այս վաճառակա-

²² Ան, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հողեր թեմական դպրոցի, էջ 66 և հետևյալները:

նական սկզբունքը ամենից մեծ չափով կատարվեց Ղարաբաղում²³: Այս բառերով է նկարագրում պատմաբան Լեոն վաճառական դասակարգի զարգացման և տարաբաշխման պրոցեսը և դրա հետ միասին Շուշու բնակչության այլ հասարակական խմբերի նոր տեղաշարժերը²⁴:

Զժանրանալով Ղարաբաղի հայ բնակչության զանազան երկրներում տարաբաշխման բարդ խնդիրների վրա, մասնանշենք, որ այստեղ միանգամայն ճիշտ է նկատվում առևտրական դասակարգի արագ զարգացումը Շուշու հայ բնակչության մեջ և բուրժուական գաղափարախոսության ուժեղ ազդեցությունը բնակչության լայն խավերի վրա:

XIX դարում անշուշտ կատարվում է Շուշու բնակչության և նրա տնտեսության արագ աճը: XIX դարի կեսերին Շուշին դառնում է Անդրկովկասի խոշոր քաղաքներից մեկը:

Շուշի քաղաքը, որը դեռևս 1846 թվականին կոչվում էր կասպիական մարզի Ղարաբաղի գավառի քաղաք («уездный город Карабахского уезда Каспийской области») արդեն 1852 թվականին Կովկասի օրացույցում²⁵ կոչվում էր Շամախի նահանգի գավառական քաղաք: Իր բնակչության բանակով Շուշին 1852 թվականին Անդրկովկասի քաղաքների շարքում 4-րդ տեղն էր զբաղում, զիջելով միայն Քիֆլիսին, Շամախուն և Նուխուն: Շուշին ուներ 12774 բնակիչ, որոնցից 6356 հոգին տղամարդ էին, իսկ 6418 հոգին կանայք: Քաղաքում կային 1846 քարաշեն տներ, 576 խանութ, 11 սալուղիներով իրար հետ կապված փողոցներ, 6 հրապարակ, 4 քարե և 2 փայտե կամուրջներ:

Բնակիչներն իրենց կազմով ներկայացնում էին՝

Ուղղափառ կրոնի	
հողերականներ	1 հոգի,
Հայ-լուսավորչական	37 հոգի, կին 38 հոգի
Եկեղեցական ծառայողներ	19 հոգի » 33 հոգի

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Кавказский календарь на 1853 г. стр. 430—435. (Կոնտորովիչի հոդվածը):

Մուսուլման հոգևորականներ	26 հոգի	»	40 հոգի
Ազնվականներ խանական ընտանիքից	16 հոգի	»	22 հոգի
» մելիքներ	10 հոգի	»	18 հոգի
Ազնվականներ, բեկեր և չինովնիկներ	10 հոգի	»	8 հոգի
քաղաքացիական չինովնիկներ	742 հոգի	»	780 հոգի
Արքունական գյուղացիներ	3076 հոգի	»	3035 հոգի
Կալվածատիրական գյուղացիներ	2381 հոգի	»	2452 հոգի ²⁶

Այսպիսով, Շուշու բնակչության հիմնական զանգվածը պատկանում էր գյուղացիական դասին, բայց այստեղ խոսքը ծագման մասին է: Կոնստրուկիչը Շուշու մասին գրած հոդվածում ուղղակի նշում է, որ «Շուշու բնակիչները, հնարավորություն չունենալով զբաղվելու ոչ վար ու ցանքով և ոչ էլ այգեգործությամբ, բացառապես նվիրված են արհեստներին ու առևտրին» (էջ 434):

Արհեստների տարածումը Շուշում 1852 թվականին հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում՝

Ատաղձագործներ	7 հոգի,	կաշեգործներ	27 հոգի
Հյուաններ	42 »	գերձակներ	52 »
որմնագիրներ	38 »	գզակագործներ	28 »
դարբիններ	27 »	թամբատակ պատրաստ.	7 »

²⁶ Կոնստրուկիչը Շուշու բնակչության բանակի մասին բերած թվերի հանրագումարը իր մանրամասնությունների մեջ չի համընկնում: Ստացվում է մի քանի տասնյակ հոգու տարբերություն, որը չի կարող ազդել մեր եզրակացությունների վրա Շուշու էկոնոմիկայի բնույթի նկատմամբ և բացատրվում է նրանով, որ XIX դարի 50-ական թվականների վիճակագրությունը ստույգ վիճակում չէ: Այսպես, ըստ դասերի, Շուշու բնակիչների թիվը ստացվում է 6318 տղամարդ, 6426 կին, ընդամենը 12744 հոգի, ըստ կրոնի ստացվում է 6310 տղամարդ, 6421 կին, ընդամենը 12731 հոգի, բացի դրանից, մի այլ տեղ Շուշու բնակչության մշտական բանակը հաշվված է տղամարդիկ 6356 հոգի, կանայք 6418 հոգի, ընդամենը՝ 12774 շուշու:

փականագործներ	20 »	թաղեգործներ	12 »
պայտառներ	19 »	սափրիչներ	25 »
պղնձագործներ և կլայեկներ	13 »	ներկարարներ	15 »
արծաթագործներ	24 »	հացթուխներ	21 »
ժամագործներ	2 »	շուկաների խոհ. 12 »	
թամբագործներ	44 »	տեղ. հրուշակ. 6 »	
մաշկակարներ	40 »		

Արհեստների և արհեստավորների ամփոփագրից պարզ երևում է, որ արհեստները Շուշի քաղաքում 1852 թվականին շատ կարևոր տեղ էին գրավում, իսկ արհեստավորների քանակը հասնում էր 481 հոգու: Ահա, այստեղից է պարզվում միջնադարյան Շուշի քաղաքի տիպը:

Շուշում լայնորեն զարգացած էին արհեստները, մինչդեռ քաղաքը զուրկ էր խոշոր արդյունաբերական արտադրությունից: «Շուշին չի կարող պարծենալ իր ֆաբրիկաներով: Շուշու ֆաբրիկաները տարեկան արտադրում են հազար հատից պվելի մետաքսի և կիսամետաքսի կտորներ, որոնք կոչվում են «գարայի» և «կասաբի» և վաճառվում են տեղում»: «Շուշում կա 4 հատ կաշվեգործական, դաբաղխանա, 2 աղյուսի գործարան, 3 հատ ներկարաններ, ֆաբրիկաների և գործարանների համար նյութեր ձեռք են բերում գավառում, իսկ արտադրանքը վաճառում տեղական բնակիչներին»²⁷:

Մինչդեռ արդյունաբերական արտադրանքը Շուշում աննշան չափեր է ունեցել: Բնորոշ է, որ Ղարաբաղի ներսում հաղորդակցության ուղիների թույլ զարգացման պատճառով առևտուրն ընթանում է արտաքին առևտրի ուղիներով: «Թավրիզից Շուշի են ներմուծում բամբակամանվածքային հյուսվածքներ, մետաքսի կտորեղեն, մահուդ, թավշյա շալեր, դիպակ, (պարչա) Բաղդադից և Բուխարայից սմուշկաներ (նորածին գառան մորթի), ծխախոտ և այլն: Նիժնի Նով-

²⁷ Տե՛ս Կոնստրուկիչի նույն հոդվածը Շուշու մասին:

գորտգից ներմուծում են մահուղներ, բամբակե և մետաքսե կտորեղեն, փոքր քանակությամբ ճենապակե և ապակե ամանեղեն, երկաթ, երկաթե և պղնձե շինվածքներ, սկյուռի մորթեղեն, ստեղծիկի մոմեր, թուղթ և այլն: Թիֆլիսից ներմուծում են շաքար: Իրան արտահանվում են ճնշելի դրամ, Ռուսաստան՝ քիչ քանակությամբ մետաքս, ազվեսի և կզաքիսի մորթեղեն: Շուշու բնակիչները, բացառությամբ արհեստավորների և ազնվական բեկերի, զբաղվում են տարբեր տեսակի առևտրով: «Կան հարուստ վաճառականներ,— գրում է Կոնտորովիչը,— որոնք շրջանառության մեջ ունեն 100—200 հազար և ավելի ուրբլի արծաթե դրամ: Նրանք տրանզիտային առևտուր են վարում Լալայցիգի, Կոստանդնուպոլսի և Թավրիզի միջև, և շատերը մետաքսի առևտուր են անում Մոսկվայի հետ»:

Շուշի քաղաքի բնակչության զբաղմունքների և նրա տնտեսության պատկերը 1852 թվականին, ինչպես տեսնում ենք, շատ ցայտուն է ստացվում: Շուշին XIX դարի կեսերին ներկայանում է մեզ որպես տիպիկ միջնադարյան քաղաք, որտեղ հին արտոնյալ դասակարգերի՝ խաների, բեկերի, ազնվականների և հոգևորականների կողքին լայն զարգացում է ստացել արհեստավորական, տնայնագործական արտադրությունը՝ խոշոր արդյունաբերական ֆաբրիկա—գործարանային արտադրության համարյա լրիվ բացակայության պայմաններում, և առևտուրը, որ ստեղծել է հարուստ վաճառականների ուժեղ խումբ և մեծ քանակությամբ մանր առևտրականներ: Խոշոր առևտուրը ստացել է արտաքին առևտրի բնույթ, Ռուսաստանի (Մոսկվայի, Նիժնի Նովգորոդի և այլ քաղաքների), Անդրկովկասի (Թիֆլիսի) և արտասահմանյան շուկաների (Թավրիզի, Պոլսի, Լալայցիգի) հետ:

Շուշու վաճառականները, որոնք լայն առևտուր են անում արտաքին շուկաներում, ընդհանրապես շատ քիչ են արտահանում այն նյութերից, ինչ արտադրում էր Շուշի քաղաքը կամ Ղարաբաղը, այլ առևտրի մեջ միջնորդի դեր

են խաղում, կուտակելով ավելի և ավելի միջոցներ, որոնք շատ շնչին չափով են հատկացվում քաղաքի կամ գավառի արտադրության լայնացման գործին:

1852 թ. վերաբերյալ տվյալները միանգամայն հաստատում են Մ. Թադիագյանի ասածները Շուշում առևտրական կապիտալի զարգացման մասին, որ վերաբերում են XIX դարի 20-ական թվականներին, թեև Թադիագյանը գուցե և քիչ չափազանցնում է Շուշու խոշոր հայ վաճառականների կապիտալի գումարները, հաշվելով այն միլիոններով: Շուշու վաճառականների կուտակած կապիտալը XIX դարի 20-ական թվականներից մինչև նույն դարի հիսնական թվականները հազիվ պակասած լինի և միլիոններից հասած մի քանի հարյուր հազարների, այսինքն այն թվերի, որ բերում է Կոնտորովիչը, այլ ընդհակառակը, պետք է ավելացած լինի և, որ գլխավորն է, խոշոր առևտրականների քանակը, անշուշտ, մինչև XIX դարի կեսերը պետք է ավելացած լինի շնորհիվ այն բարենպաստ պայմանների, որ ստեղծված էին շուշու բնակչության շահագործման համար ցարական ինքնակալության լծի տակ: Ազգաբնակչության առևտրական և արհեստավորական խավերի մեջ սոցիալական հակասությունները նույնպես աճել էին, մինչդեռ քաղաքի արհեստավորները, ինչպես և մանր վաճառականները, ավելի և ավելի քայքայվում էին, խոշոր առևտրականները գնալով ավելի էին ուժեղանում, իրենց ձեռքը հավաքելով քաղաքը կառավարելու սանձերը և նրա կուլտուրական հիմնարկները:

Գ) Շուշու տնտեսությունը և հասարակական կյանքը XIX դարի երկրորդ կեսին

XIX դարի երկրորդ կեսին Շուշին շարունակում էր մնալ Անդրկովկասի ամենախոշոր քաղաքներից մեկը, 80-ական թվականներին իր բնակչությամբ զիջելով միայն Թիֆլիսին

և Բաքվին: Շուշին նույնիսկ ավելի բնակիչներ ուներ, քան իր նահանգական կենտրոնը՝ Գանձակը (Ելիզավետպոլը):

Շուշու բնակչության զգալի աճին զուգահեռ XIX դարի երկրորդ կեսին անկասկած տեղի է ունենում նաև նրա տնտեսության աճը: Ծավալվում են շինարարական աշխատանքները, կառուցվում են նոր ու բարեկեցիկ բնակելի շենքեր, աճում է քաղաքային տնտեսությունը, անց է կացվում կոյուղի: Գնալով ընդարձակվում են քաղաքի առևտրական կապերը: Շուշուց խճուղի է անցկացվում մինչև Եվլախ երկաթուղային կայարանը, հաղորդակցության նոր ճանապարհներով կապվում է Զանգեզուրի, Նախիջևանի և Ղափանի հետ: Շուշու վրայով քարավանային ճանապարհ է անցնում, որով քաղաք են տեղափոխվում Նախիջևանի աղբ և Ղափանի պղինձը, քաղաքում ստեղծվում են բազմաթիվ խանութներ և առևտրական տներ:

Ինչպես երևում է Բաքվի արքունական պալատի գործից, քաղաքի առևտրի ընդհանուր ստուգման մատչանի համաձայն (սկսված է 1877 թվականի դեկտեմբերի 3-ից և վերջացրած 1880 թ. ապրիլի 12-ին), Շուշիի առաջին մասում (հայկական թաղամասում) կա 371 առևտրական և արդյունաբերական ձեռնարկություն, իսկ երկրորդ մասում (մահմեդական) 581 ձեռնարկություն, միասին վերցրած 952 առևտրական և արդյունաբերական ձեռնարկություններ²⁸:

Բացի դրանից, Շուշի գավառի Զրաբերդ (Челябурт) տեղամասի համար (челябуртский участок Шушинского уезда) բերված են գործատերերի 28 անուն-ազգանունը և նրանց ձեռնարկությունների բնույթը:

Այս գործը, ինչպես և Բաքվի արքունական պալատի մի

այլ գործ, որ վերաբերվում է Շուշու գավառին և սկսված է 1876 թվականի դեկտեմբերի 15-ին և վերջացված 1877 թ. հունվարի 24-ին՝ ուղղված Շուշու գավառապետի կողմից Բաքվի արքունական պալատը²⁹, որոշ պատկերացում է տալիս այն մասին, թե Շուշի քաղաքում որքան առևտրական և արդյունաբերական (ավելի շուտ արհեստավորական) ձեռնարկություններ կան, մասնանշելով նրանց տերերի անուն-ազգանունները և ձեռնարկությունների բնույթը: Քաղաքի ազգանունների ցուցակը քիչ թե շատ լրիվ է, ինչ վե՛րաբերվող ցուցակներում խոսվում է միայն Շուշի գավառի Զրաբերդ տեղամասի վերաբերյալ, իսկ մյուս տեղամասի նկատմամբ ոչինչ չի ասվում:

Համենայն դեպս՝ մի բան պարզ է, որ 1880 թվականին Շուշի քաղաքում կան մոտ 950 առևտրական և արդյունաբերական ձեռնարկություններ, իսկ 1876—77 թվականներին՝ զրանցից մի քիչ ավելի: Ճիշտ է, այս ձեռնարկությունները արհեստավորական-տնայնագործական են, իսկ առևտրական ձեռնարկությունների մեջ շատերը՝ մանր խանութներ, բայց առևտրական ձեռնարկությունների տերերի մեջ կային նաև խոշոր մանուֆակտուրիստներ, գալանտերիայի առևտրականներ, այլևս չեմ խոսում այն մասին, որ կային նաև գործարանատերեր և ֆաբրիկաներ:

Շուշին XIX դարում առևտրական բազմաթիվ կապերով կապված էր Ռուսաստանի և արտասահմանյան շուկաների հետ: Առևտրական և արհեստավորական ձեռնարկություն-

²⁸ Архив Министерства внутренних дел, отдел исторический, фонд 43, опись 43—1, единица хранения 309 մահմեդական (եբկորդ) թաղամասում ձեռնարկությունների թիվը ավելի է ստացվում, որովհետև հայկական թաղամասում մենք հանդիպում ենք միայն մի մահմեդական ազգանունի (№ 336, բաղնիքի տեր), իսկ քաղաքի երկրորդ մասում ձեռնարկատերերի մեջ կան բազմաթիվ հայկական ազգանուններ (№№ 514, 520, 523, 524, 533, 576, 578, 579, 580 և ուրիշներ):

²⁹ См. Архив Министерства внутр. дел Азерб. ССР, отдел исторический, фонд 43, отдел I, № 273. Գործում Շուշում 970 ձեռնարկության անուն է բերված, տրված է ձեռնարկությունների տերերի անուն, ազգանունները, համարյա բոլոր անունների մոտ գրված է «շուշեցի» և «Շուշու բնակիչ»: Բայց հարց է ծագում, թե արդյոք բոլոր ձեռնարկությունները գտնվում են քաղաքում, թե նաև Շուշու գավառում:

ների շարքերը ձգված էին Շուշու հիմնական մագիստրալ գծով՝ Երևանյան փողոցով դեպի ցած, սկսած Վեբին դարբասից (գորանոցից) փոստի մոտով դեպի Չերքեզենց խանութները, Քոփխանան, Ղափանը, Ղազանչեցոց և Ազուլաց եկեղեցիները, այնուհետև դեպի քաղաքի մահճակալային մասը՝ Շելվանբաղարը, իսկ այդ շարքերի առանձին էլուղերը անցնում էին դեպի հայկական թեմական դպրոցը, գնում ցած, անցնում Շուշու քաղաքային դպրոցի մոտով և նորից մտնում մահճակալային թաղամասը: Առևտրական և արհեստավորական 952 ձեռնարկությունները Շուշի քաղաքի համար, անշուշտ, մեծ թիվ է նույնիսկ, եթե նրանց մեջ գերակշռում էին մանր ձեռնարկությունները: Դրանք աշխատում էին ոչ միայն քաղաքի համար, ապրանքները և արհեստավորների արտադրանքը գնում էին Լեռնային և Գաշտային Ղարաբաղի գյուղացիները, ներառյալ և Ղարաբաղի քոչվոր անասնապահները, որովհետև ամբողջ Ղարաբաղում շկար մի այլ քաղաք, որը ավելի մեծ արտադրություն կամ վաճառելու ապրանքներ ունենար և կարողանար բավարարել Ղարաբաղի բնակչության սպառողական պահանջները, քան Շուշին: Բացի դրանից, հաշվի առնենք և այն հանգամանքը, որ Շուշու ձեռնարկությունների ապրանքները վաճառվում էին նաև Ղարաբաղի սահմաններից դուրս (Ղանգեղուրում, Ղափանում և այլուր) և նույնիսկ արտասահմանյան շուկաներում: Ղարաբաղի գյուղերում նույնպես բացվում էին մանուֆակտուրա վաճառող խանութներ, մանավանդ կենտրոնական գյուղերում, որտեղով անցնում էին քոչի ճանապարհները (Աղզամում, Բարդալում, Խաչենում (Առաջաձորում), Աղջարաղիում և շատ այլ կետերում): Այդ վաճառական ձեռնարկություններ բացողը հիմնականում նրանց ապրանքներ մատակարարողը հաճախ շուշեցի առևտրականներ էին:

Միաժամանակ Շուշին դառնում է համեմատաբար խոշոր արդյունաբերական արտադրության, մանավանդ մետաքսագործության կենտրոն: Ծիշտ է, մետաքսի թել քաշող և ոլորող գործարանները մեծ մասամբ տեղավորվում էին

ոչ թե բուն Շուշի քաղաքում, այլ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական գյուղերում (Խնձորեստանում, Կրկժանում, Քարին տակ գյուղում, Գաշրուպղում, Սղնախում, Չանախչիում, Ղշլաղում և այլ գյուղերում)³⁰: Մետաքսագործական արդյունաբերական ձեռնարկությունների տեղերը մեծ մասամբ շուշեցի կապիտալիստներն էին (Հարունովները, Ներսեսովները, Տեր-Գրիգորյանները, Տեր-Մկրտչյանները և այլն), ձեռնարկությունների վարչության կենտրոնները գտնվում էին Շուշում: Մեղ հաջողվել է ձեռք բերել 1915 թ. Շուշու գավառում եղած մետաքսի թել մանող և թել ոլորող գործարանների պաշտոնական ցուցակը, որ կազմված և ստորագրված է այդ գործարանների ավագ տեսուչների կողմից, որտեղ կան մանրամասն տեղեկություններ 22 այդպիսի գործարանների մասին, սկսած 1915 թ. հունվարի մեկից մինչև 1916 թ. հունվարի մեկը³¹: Նրանց արտադրանքն ուղարկվում էր Շուշի, Մոսկվա, Վարշավա, Մարսել:

Մեր հիշատակած փաստաթղթի տվյալները վերաբերում են 1915 թվականին Լեռնային Ղարաբաղի մետաքսամանվածքային և մետաքսակարծային գործարաններին, բայց երբ ի նկատի ենք առնում, թե երբ են հիմնվել այդ գործարանները, պարզվում է, որ նրանցից մոտավորապես կեսը հիմնադրված է XIX դարի 80-ական թվականներին, հետևապես այդ մասին տված տեղեկությունները իրավունք են

³⁰ Հայ գյուղացիության թշվառ վիճակը, բանվորական ուժի էժան, համարյա ձրի օդաւաճործումը, բանվորական ուժի շահագործման նկատմամբ պետական վերահսկողության բացակայությունը, գյուղերում վառելիքի ավելի էժան լինելը, բան թե Շուշի քաղաքում, և ջրի առատությունը զավառում, որ անհրաժեշտ էր մետաքսամանվածքային արդյունաբերության համար, այս բոլորը մետաքսի արդյունաբերությունը բաշում էր դեպի գյուղերը և ոչ թե Շուշի քաղաքը:

³¹ Архив министерства внутр. дел Азерб. ССР, отд. исторический, фонд 875, опись 1-ая, ед.и. хранения I, сведения о шелкоматериальных и шелкокрутильных заводах в Шушинском уезде в 1915 г. (с 1 янв. 1915 г. по 1 янв. 1916 г.) по данным старшего фабричного инспектора Елисаветпольской губернии.

տալիս գատելու, որ սխալ չի լինի այդ տվյալները վերագրել XIX դարի վերջին տարիներին, այսինքն մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին և համարել, որ մետաքսի գործարանները Լեռնային Ղարաբաղում արդեն ամուր հիմքերի վրա էին զրված:

Մեր ասածները հաստատվում են 1893 թ. «Կովկասյան օրացույցում» տպագրված լրացուցիչ տվյալների շնորհիվ և անմիջապես վերաբերում են բնութագրվող ժամանակաշրջանին³²: Աղյուսակ № 2 տեղեկություն է տալիս, թե որքան ֆաբրիկա և գործարան կա Գանձակում, Նուխում, Շուշում ու Շուշու գավառում, որքան բանվորներ են այնտեղ աշխատում և ինչ գումարի արտադրանք են տալիս:

Աղյուսակ № 2

Քաղաքներ	Ֆաբրիկաների և գործարանների քանակը	Բանվորների քանակը	Արտադրանքի գումարը
Գանձակում	102	220	40960 ա.
Նուխում	230	1839	526314 ա.
Շուշում	11	32	10000 ա.
Շուշի գավառում	74	862	330115 ա.

Իհարկե, շատ դժվար է երաշխավորել այս թվերի ճիշտ լինելը: Սակայն այստեղ հաստատվում է մի բան. Շուշին XIX դարի վերջում հեռու էր ֆաբրիկա-գործարանային կենտրոն լինելուց, փաստորեն նա առևտրական և արհեստավորական արտադրության կենտրոն էր: Բերված փաստերի հիման վրա դժվար է ասել, թե ինչպիսի ձևերով թվյուններ են Շուշու գավառի 74 ֆաբրիկա-գործարանները, բայց կասկածից դուրս է, որ նրանց զգալի քանակը մետաքս մանելու և ոլորելու գործարաններ են: Այդ մասին վկայում է նաև Նուխու գերակշռող տեղը աղյուսակում ձեռնարկությունների, բանվորների քանակի և արտադրանքի գումարի նկատմամբ: Չէ որ Անդրկովկասում XIX դարի երկ-

րորդ կեսին մետաքսագործությունը նշանավոր տեղ էր գրավում, իսկ Նուխին այդ ժամանակ նրա արտադրության ամենանշանավոր կենտրոններից մեկն էր համարվում:

Շուշում նշանավոր էր նաև գորգերի արտադրությունը: Բրոկհաուզ և Եֆրոնի հանրագիտական բառարանում Շուշու մասին մենք կարդում ենք. «Շուշին Կովկասում գորգագործության ամենախոշոր կենտրոնն է, որի արտադրությունը սպառվում է նահանգի սահմաններից դուրս շատ հեռու և հասնում է Մոսկվա և Պետերբուրգ: Գորգերի արտադրությունը տնայնագործական է: Գորգագործությամբ զբաղվում են հայերը և մանավանդ թաթարները (կանայք): Կան մի քանի մետաքս մանող գործարաններ: Մետաքսի և գորգերի աշխույժ առևտուր է գնում, որը համարյա բացառապես գտնվում է տեղի հայերի ձեռքին»³³:

Եթե Բրոկհաուզ և Եֆրոնի հանրագիտական բառարանի ասածները, որոշ վերապահությամբ, վերագրենք XIX դարի վերջին, մենք այն ժամանակվա Շուշին կարող ենք համարել Անդրկովկասի խոշոր առևտրական կենտրոններից մեկը, որտեղ համեմատաբար թույլ էր զարգացած ֆաբրիկա-գործարանային արտադրությունը: Նույնիսկ գորգագործությունը, որով ըստ Բրոկհաուզի և Եֆրոնի բառարանի, Շուշին համարվում է Անդրկովկասի ամենախոշոր կենտրոնը, և նույնպես տնայնագործական բնույթ է կրում:

Առհասարակ XIX դարի վերջին Շուշին չի կորցրել միջնադարյան քաղաքի իր բնույթը: Բնակչության արհեստավորական խավերը ղեռնա շարունակում են պահպանել համարային կազմակերպության գծերը: Քաղաքից դուրս կաղմակերպվող համաքարական տոներն ու զբոսանքները ղեռնա շարունակվում են, գոյատևում է արհեստավորների բաժանումն ըստ համաքարությունների, մնում են միսկյարների, ատաղձագործների, կոշկակարների և այլ համաքարությունները: Համաքարության ներսում մնում են վարպետները, են-

³² Кавказский календарь на 1883 г.

³³ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1904. книга 79, том 40, стр. 25.

Յաւարակները և աշակերտները, բայց այս հին կազմակերպութիւնը աստիճանաբար գնում է դեպի անկում, և դարգացող կապիտալիզմը քաղաքի «հայրեր» է դարձրել առևտրականներին, որոնք գերակշռութիւն են ստացել քաղաքային վարչութիւնի մէջ: Արդեն կապիտալիստական մրցութիւնը հնձում է թուլազոր արհեստավորներին և մանր խանութպաններին և ուժեղացնում է խոշոր առևտրականների զորութիւնը: Խոշոր առևտրականների համար քանի գնում այնքան ավելի նեղ են թվում հարազատ քաղաքի շրջանակները; և նրանք շարունակում են գործադրել իրենց տնտեսութիւնները և միջոցները նոր ավելի խոշոր ձեռնարկութիւնների մէջ:

XIX դարի վերջը Շուշի քաղաքի բնակչութիւնը և նրա տնտեսութիւնը ամենամեծ աճի ժամանակն է, բայց և միաժամանակ դառնում է նրա անկման շրջանի սկիզբը: Քաղաքի բնակչութիւնը քանակը XIX դարի վերջից համարյա բոլորովին դադարում է աճել: Չունենալով տնտեսական նախադրյալներ, քաղաքը չի դառնում արդյունաբերական կենտրոն: Առևտրական զարգացման ուղիները քաղաքի համար նեղանում են, առևտրական կապերի նոր ուղիներ են հայտնաբերվում, որոնք Շուշին թեքում են իր կենտրոնական դիրքերից, իսկ վրա հասնող ազգամիջյան ընդհարումները արագացնում են քաղաքի անկումը, հասցնելով նրան աննշան քաղաքի կացութիւն:

Ե) Շուշու տնտեսական կյանքը և հասարակական վիճակը XIX դարի առաջին երկու տասնամյակում

XIX դարի առաջին տասնամյակները Շուշի քաղաքի տնտեսութիւնը աստիճանական անկման պատկեր են ներկայացնում: Եթէ այդ տարիները Անդրկովկասի քաղաքների, մանավանդ Բաքվի և Թիֆլիսի արագ աճման տարիներ են, ապա Շուշին, ընդհակառակը, աստիճանաբար կորցնում է իր բնակչութիւնը և Անդրկովկասի մի շարք փոքր քաղաք-

ները՝ Երևանը, Քութայիսը, Բաթումը և այլ քաղաքներ իրենց բնակչութիւնը Շուշուց առաջ են անցնում: Հայ-արքեպիսկոպոստ արչունտ ընդհարումները 1905 և 1906 թվականներին, իսկ ավելի ուշ 1914 թվականին սկսած առաջին համաշխարհային պատերազմը, այնուհետև քաղաքացիական պատերազմը, մուսավաթականների պրովոկացիոն քաղաքականութիւնը, տաճիկների և իմպերիալիստական պետութիւնների ինտերվենցիան Ղարաբաղ և հայ բնակչութիւնը արչունտ կոտորածը Շուշի քաղաքում և նրա շրջակայքում շէին կարող քաղաքը շահացնել լիակատար անկման:

Ահամայնից հարց է ծագում, ո՞րն է այն հիմնական պատճառը, որ Շուշի քաղաքը հասցրեց անկում ապրող քաղաքների շարքը Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանութիւնը հաստատման նախօրյակին: Արդյո՞ք դրա պատճառը քաններորդ դարի միայն քաղաքական դեպքերն են և ազգամիջյան կոտորածները, որոնք ոչնչացրին քաղաքի բնակչութիւնը զգալի մասը:

Մեր կարծիքով, XX դարի սկզբի քաղաքական դեպքերը և ազգային կոտորածները, անշուշտ, խիստ արագացրին Շուշի քաղաքի անկման պրոցեսը, սակայն քաղաքի աստիճանական ու դանդաղ տնտեսական անկման պրոցեսը համեմատած Անդրկովկասի այլ քաղաքների հետ կախված էր նաև զուտ տնտեսական պատճառներից:

Իրոք, ի՞նչ ուղղութիւնով պետք է ընթանար Շուշու տնտեսական զարգացումը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին: Կարո՞ղ էր արդյոք Շուշին ընթանալ խոշոր արդյունաբերութիւն զարգացման ուղիով. իհարկե՞ ո՛չ: Դրա համար նա շունքը համապատասխան նախադրյալներ: Նրա աշխարհագրական դիրքը (տարածութիւնը խիստ սահմանափակ լեռնային պլատոյի վրա), որտեղ տեղ չկար ընդարձակելու ոչ միայն խոշոր արդյունաբերական արտադրութիւնը համար, այլ նույնիսկ սովորական բնակարանային շինարարութիւնը համար, նրա բարձրութիւնը ծովի մակերեսից, որտեղ դժվար է երկաթուղի անցկացնել, որտեղ ջրային ռեսուրսները խիստ

սահմանափակ են, այսպիսի պայմաններում Շուշին հաղթված թե կարողանար արդյունաբերական քաղաք դառնալ: Մինչդեռ Անդրկովկասի այլ քաղաքներում արդյունաբերությունը սկսել էր զարգանալ, իսկ նրանցից մի քանիսում (Բաքվում, Քիֆլիսում, Բաթումում) նույնիսկ շատ արագ: Անդրկովկասի շատ քաղաքներին մոտենում էին երկաթուղիները, և նրանց համար ստեղծվում էին ինդուստրացման պայմաններ՝ XIX դարի 80-ական թվականներին կառուցվում է Անդրկովկասի երկաթգիծը, որը միացնում է Բաքուն, Եվլախը, Գանձակը, Քիֆլիսը, Քութայիսը, Բաթումը, իսկ XX դարի ըսկըրներին երկաթուղին Քիֆլիսը միացնում է նաև Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի և Զուլֆայի հետ:

Շուշին մնում էր երկաթգծերից հեռու: Ամենից մոտ տեղադրված երկաթուղային կայանը՝ Եվլախը գտնվում էր ավելի քան 100 կիլոմետր հեռավորության վրա, իսկ ապրանքները խճուղով Շուշի տեղափոխելը կարևոր էր միայն ֆուրգոններով կամ գոմշի սայլերով: Ծիշտ է, Եվլախ երկաթուղային կայանը Շուշու համար մեծ նշանակություն ուներ որպես փոխաբեռնման կետ, որի միջոցով քաղաքը կապվում էր Անդրկովկասի և Ռուսաստանի այլ երկաթուղային կայանների հետ, բայց և այնպես Շուշու տնտեսաաշխարհագրական դիրքը իր հարմարության տեսակետից չէր կարող համեմատվել Անդրկովկասի խոշոր քաղաքների հետ, որոնք անմիջապես գտնվում էին երկաթուղիների վրա:

Այսպիսով, Շուշին XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին չէր կարող դառնալ արդյունաբերական քաղաք: Նրա տնտեսաաշխարհագրական դիրքի բոլոր պայմանները աննպաստ էին դրա համար, նույնիսկ արդյունաբերական ձեռնարկությունները, այսինքն՝ մետաքս մանող և մետաքսի թել ոլորող ֆաբրիկաները (ինչպես այն ժամանակ էին անվանում-գործարանները), տեղադրված էին, ինչպես մենք տեսանք, ոչ թե Շուշի քաղաքում, այլ մեծ մասամբ քաղաքից դուրս, Առնային Ղարաբաղի գյուղերում:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին քաղաքի հետագա զարգացումը չէր կարող ընթանալ հին ճանապարհով, այ-

սինքն առևտրի և արհեստների զարգացման ուղղությամբ, որովհետև հնարավորությունը ևս Շուշի քաղաքի առաջ խիստ սահմանափակված էր: Նախ արհեստավորական արտադրությունը ապրում էր իր անկման վիճակը, այն դեպքում, երբ Ռուսաստանում սկսել էր զարգանալ ֆաբրիկա-գործարանային խոշոր արտադրությունը: Մյուս կողմից Շուշու, որպես առևտրական կենտրոնի նշանակությունը անշուշտ նույնպես պետք է թուլանար: Չէ որ Շուշին, լորը առաջ գտնվում էր հաղորդակցության և առևտրական հիմնական ուղիների վրա, Ղարաբաղում, Զանգեզուրում, Ղափանում, Նախիջևանում և նշված տարածքի սահմաններում միակ խոշոր առևտրական կենտրոնն էր, այժմ նա աստիճանաբար կորցնում էր իր այդ նշանակությունը: Սկսում էին զարգանալ Դաշտային Ղարաբաղի բնակավայրերը՝ Աղզամբ, Բարդան, Կարյազինը, կառուցվեցին նոր խճուղիներ և սալուղիներ, որոնք իրար հետ կապեցին Դաշտային Ղարաբաղի գյուղերն ու բնակավայրերը, իսկ այդ հանգամանքը չէր կարող բացասական ազդեցություն չունենալ Շուշու առևտրի զարգացման վրա: Մյուս կողմից, շնորհիվ XX դարի երկաթուղային նոր կառուցումների, Նախիջևանը, Զուլֆան և Արաքսի հովտի այլ կետերը նոր առևտրական կապեր ստացան և ելք ստեղծեցին դեպի Անդրկովկասի կենտրոնները:

Պարզ է, որ քաղաքի հետագա զարգացման ու աճի հնարավորությունը, նրա կարևոր տնտեսական նշանակության պահպանման ճանապարհը Անդրկովկասում XIX դարի վերջում արդեն զգալի շափով փակված էր: Բայց, իհարկե, Շուշի քաղաքի կատաստրոֆիկ անկումն, անշուշտ, կապված է այն քաղաքական դեպքերի և ազգային կոտորածների հետ, որոնք տեղի ունեցան 1905 և 1906 թվականների ամառը, իսկ հետո 1918—20 թվականներին:

Շուշի քաղաքն առաջին ուժեղ հարվածը ստացավ 1905 թվականի ամռանը (օգոստոսին) հայ-աղբրեջանական ազգային կոտորածների հետևանքով, երբ հրգեհի ենթարկվեց հայկական թաղամասի ստորին հատվածը, որը գտնվում էր

Ղազանչեցոց եկեղեցոց և Թոփխանայից ցածր, այլովեցին նաև մի շարք տներ քաղաքի մյուս մասերում: Այս տեղամասում էին գտնվում ամենալավ տներն ու խանութները Թոփխանայից և քաղաքի Ղանթարից սկսած մինչև Ագուլայց եկեղեցին և ավելի ցած հրդեհի էր մատնված նաև աղբբեշանական թաղի մի հատված քաղաքի ստորին մասում և մի փոքր աղբբեշանական թաղ-քաղաքի վերին, ուսական գուրանոցի մոտ, որտեղ գտնվում էին կաթնավաճառ նասիրի տունը և մի քանի այլ տներ: Այլովել էր և Խանդամիրջանի թատերական դահլիճը: Քաղաքի այլոված մասը հետագայում չի վերականգնվել, մինչև որ այդ ավերված ու այլոված մասին 1920 թվականին միանում է համարյա ամբողջ ավերված հայկական քաղաքամասը:

1905 թվականի ազգամիջյան կոտորածներին, 1906 թրվականի ամռանը հետևում են նոր արշուճահեղ գեպերը: Այս կոտորածների հետևանքով Շուշու բնակչության քանակը ղզալի շափով պակասում է: Տեղական բուրժուազիան հեռանում է Շուշի քաղաքից և հաստատվում այլ վայրերում, հեռանում է նաև չբավոր բնակչության մի մասը՝ աշխատանք և ապրուստ փնտրելու: Այնուամենայնիվ, Շուշին շարունակում էր մնալ արհեստավորների և վաճառականների քաղաք, բայց վաճառականները դարձել էին մանր վաճառականներ, արհեստավորները աղքատացել էին, մի խոսքով քաղաքը աղքատիկ էր դարձել, մինչև որ նա ստացավ իր վերջին հարվածը խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին՝ 1920 թ. մարտի 22-ին:

Շուշի քաղաքի և կենսային Ղարաբաղի տնտեսական կացություն մասին որոշ պատկերացում են տալիս այն տվյալները, որ վերաբերում են մետաքսի թել մանող և ոլորող գործարաններին, որ 1915 թվականին գտնվում էին կենսային Ղարաբաղի գյուղերում: Մետաքսի թել մանող և ոլորող ֆարրիկանների («գործարանների») մասին Շուշու գավառում կազմել ենք հետևյալ ընդհանրացրած և որոշ շափով կրճատած աղյուսակը, որի հիմքում դրել ենք Գանձակի նա-

Աղյուսակ N 3

վեճակի տո՛ւյ	Գործարանատների անուն, ազգանուններ	Միջոցառ ընդհանուր և կոմսոյ	Միջոցառ ընդհանուր 1911	Բանվորների քանակը		Միջոցառ ընդհանուր 1911		Միջոցառ ընդհանուր 1911											
				12-15 տարեկան տղայակա	15-17 տ.	Չգիտ	Չգիտ												
1	Համբարձում Գաբրիելի և շարունակյալ մասանգ-նելի հեա (մետաքս մանող գործ)	3	1907	9	9	10	11	12	7240	7240	7240	7240	7240	7240	7240	7240	7240	7240	7240
2	Գրիգոր Հովհաննեսի Ալավերդյան (մետաքս մանող գործ)	3	1911	2	2	2	2	2	3000	3000	3000	3000	3000	3000	3000	3000	3000	3000	3000
3	Գանձակի Գաբրիելի Հարությունյան (մանելու և ոլորելու գործ)	3	1873	2	2	2	2	2	5411	5411	5411	5411	5411	5411	5411	5411	5411	5411	5411
4	Նույնը (մետաքս մանելու և ոլորելու գործարան)	3	900	2	2	2	2	2	5097	5097	5097	5097	5097	5097	5097	5097	5097	5097	5097
5	Նույնը (մետաքս մանելու և ոլորելու գործարան)	3	1880	2	2	2	2	2	264	264	264	264	264	264	264	264	264	264	264
6	Նույնը (մետաքս մանելու և ոլորելու գործարան)	3	1880	2	2	2	2	2	2621	2621	2621	2621	2621	2621	2621	2621	2621	2621	2621
7	Նույնը (մետաքս մանելու և ոլորելու գործարան)	3	1882	2	2	2	2	2	664	664	664	664	664	664	664	664	664	664	664

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
8	Նույնը (մետաքաղաքի մասնիկ և ուրբեկու գործ.)	Չամախչի	1882	—	—	—	—	860	860	860	3356 n.	Մոսկ. Մար-տի եկեղեցի	Մոսկ. Մար-տի եկեղեցի	Մոսկ. Մար-տի եկեղեցի
9	Քարաշան Մկրտչի Ղա-գարյան	Դարձուլաղ	1905	—	22	—	12	311	311	345	2620 n.	Մոսկ. արտաս, Շուշի	Մոսկ. արտաս, Շուշի	Մոսկ. արտաս, Շուշի
10	Դավիթ Սեդրեյի Ներսիսի սով (մետաքս մանուկու գործարան)	Սնձորհետան կիշլա	1900	—	12	—	12	224	224	248	3200 n.	Վարչապա Շուշի	Վարչապա Շուշի	Վարչապա Շուշի
11	Նույնը (մետաքս մանուկու գործարան)	Կիշլա	1890	—	12	—	20	224	224	256	3480 n.	Մոսկվա Շուշի	Մոսկվա Շուշի	Մոսկվա Շուշի
12	Դանիել Սեդրեյի Ներսիսի սով—Դավիթ Ներսիսի չին պատկանող մետաքս մանուկ գործ. վաբիշ	Ղալալի-բենդ	1900 Կրկ. անդ 5րդ, 5, 1912	—	10	—	15	412	412	487	2700 n.	Մոսկվա Վարչապա	Մոսկվա Վարչապա	Մոսկվա Վարչապա
13	Դանիել Սեդրեյի Ներսիսի սով—մետաքս մանուկ գործարանի վաբիշ	Շուշի քենդ	1885	—	5	—	12	222	222	239	3280 n.	Մոսկվա Վարչապա Շուշի	Մոսկվա Վարչապա Շուշի	Մոսկվա Վարչապա Շուշի
14	Տեր—Կրկրով Բեդլար Նախորդի (մետաքս մանուկ գործ)	Կալալալի	1901	—	15	—	15	410	410	440	1231 n.	Մոսկվա	Մոսկվա	Մոսկվա
15	Ն. և Ա. Տեր—Մկրտչի Ներսիսի (մետաքս մանուկ գործարան)	Չարդանա-շեն	1905	—	—	—	—	730	730	730	1048 n.	Մոսկվա 23 կ. Մարտի	Մոսկվա 23 կ. Մարտի	Մոսկվա 23 կ. Մարտի
16	Նույնը (մետաքսաթելի մանուկու գործարան)	Տող կապ. Շուշու մի-թաղալ	—	—	—	—	8	830	830	838	3479	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի
17	Նույնը (մետաքսաթելի մանուկու գործարան)	—	—	—	—	—	—	850	850	850	4341 n.	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
18	Համաձայն Չարդանի (մետաքսաթելի մանուկ գործ.)	Սնձամախ	1892	—	—	—	2	1076	1076	12106	16870	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի
19	Համաձայն Չարդանի (մետաքսաթելի մանուկ գործ.)	Կալալի Բալուչա	1888	—	—	—	3	1791	1791	20139	21960	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի
20	Քարաշան Մկրտչի Ղա-գարյան (մետաքսաթելի մանուկ գործ.)	Կարաբեթուկ	1899	—	16	—	16	28	28	240	2500	Մոսկվա արտաս, Շուշի	Մոսկվա արտաս, Շուշի	Մոսկվա արտաս, Շուշի
21	Կոնստանդին Ավետիսի Չարդանի (թելի մանուկ գործ.)	Սեդրեյի	1899	—	15	—	22	215	215	352	3700	Մոսկվա Կարտի	Մոսկվա Կարտի	Մոսկվա Կարտի
22	Ալեքսանդր Շարիլի Տեր-Իսրայիլյան (վարձակալ, Ն. Նախուրյանի մաս, կողմից (մանկածախի) գործարան)	Քարալա	1901	—	—	—	25	870	870	1095	15020	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի	Մոսկվա Մարտի

հանգի ավագ տեսչի ղեկուցագիր այդ գործարանների մասին³⁴:

1915 թ. մետաքսի արդյունաբերության նկատմամբ մեր ներկայացրած այս ավյալներից, որ տալիս է գործարանների տեսուչը Շուշու գավառի մասին, պարզ երևում է, որ մետաքսի արդյունաբերությունը Լեռնային Ղարաբաղում ղեռնախոշոր տեղ է գրավում: Նա ներկայացնում է 22 մետաքսի թել մանող գործարան, որից 6-ն ունեին նաև մետաքսի թել ոլորելու ձեռնարկություններ:

Գործարաններում աշխատող բոլոր բանվորների քանակը հասնում էր 1341 հոգու, որոնցից 1177 հոգի կանայք են, իսկ 164 հոգի՝ տղամարդ: Կանանց աշխատանքը այս գործարաններում պարզապես գերակշռում է, որովհետև նրանց աշխատանքը գործարանատերերի կողմից անհամեմատ ավելի ցածր էր գնահատվում: Բոլորովին անշտան էր անշափահաս և ղեռահաս կանանց աշխատանքի վարձատրությունը, ուրեմն և բանվորուհիների թիվը այդ հասակում բավական մեծ քանակ է կազմում: Գործարաններում աշխատող անշափահաս (12-ից մինչև 15 տարեկանից պակաս հասակ ունեցող) աղջիկների թիվը հավասար էր 119 հոգու, իսկ ղեռահաս (15—17 տարեկան) բանվորուհիների թիվը՝ 295 հոգու:

Բոլոր գործարանները, բացառությամբ մեկի (ցուցակում 18) օգտվում են մեկական շոգեկաթնայնով:

Լեռնային Ղարաբաղի 22 գործարաններում աշխատող բանվորների տարեկան աշխատավարձը հասնում էր 112, 268 աուբլու (չհաշված կոպեկները): Շուշու գավառի գործարաններն իրենց արտադրանքը բացառապես արտահանում են Մոսկվա, Մարսել, Վարշավա կամ արտասահմանյան այլ քաղաքներ, սպառվում էր նաև Շուշիում: Արտասահման

ուղարկվող արտադրանքը մեծ մասամբ անցնում էր Եվլասիոսի:

1915 թվականին վերաբերող մեջ բերած ավյալները մնացին Շուշու անցյալ փառքի և գալիքի անկման կենդանի վիճակություններ: Վրա էին հասնում Շուշու վերջնական անկման տարիները:

1918—20 թվականներին իմպերիալիստական պետությունների և Ազրբեջանի ազգայնական կուսակցությունների զրգումով ու անմիջական մասնակցությամբ արյունալի կոտորածներ են սկսվում Լեռնային Ղարաբաղի առանձին շրջաններում, որոնք վերջանում են 1920 թ. մարտի 22-ին Շուշի քաղաքի հայկական մասի լիակատար ավերումով ու հրդեհումով: Դրան հետևում է այն, որ քաղաքը գատարկվում է իր բնակչությունից: Նախ քաղաքից փախչում է հայ բնակչությունը, ապա սկսում են հեռանալ նաև ազրբեջանցիները:

Շուշին դադարում է լինել Ղարաբաղի խոշոր առևտրական և արհեստավորական կենտրոնը, նա շտաով կորցնում է նաև Ղարաբաղի վարչական կենտրոն լինելու իր իրավունքը: Նրա տեղը գրավում է Ստեփանակերտը, որը շնորհիվ իր մի շարք առավելությունների, 1923 թվականից դառնում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի վարչական կենտրոնը:

³⁴ Архив Министерства Внутренних дел Аз. ССР, исторический отдел, фонд 975, опись 1, единица хранения 1 «сведения о шелкомотальных и шелкокрутильных заводах в Шушинском уезде с 1-го января 1915 г. по 1 января 1916 г., составленные старшим фабричным инспектором Елисаветпольской губернии».

ՇՈՒՇՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XVIII ԴԱՐԻՅ ՄԻՆՉԵԿ
ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Յուրաքանչյուր քաղաքի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային աճի, մասնավորապես նրա զարգացման էտապների և բեկումնային պահերի մասին հաճախ կարելի է դատել նրա բնակչության թվի փոփոխությամբ: Բնակչության դինամիկան քաղաքի ծագման օրերից սկսած կարող է միաժամանակ նրա պատմական զարգացման ճիշտ պարբերացման չափանիշ հանդիսանալ:

Գտնելով Շուշու քաղաքին, նկատենք, որ միշտ չէ, որ մենք բավարար տվյալներ ունենք այդ քաղաքի բնակչության թվի ու կազմի մասին՝ նրա զարգացման բոլոր էտապներում: Դա առավելապես վերաբերում է Շուշու զարգացման սկզբնական էտապներին, թեև հետագա շրջաններում էլ բնակչության թվին վերաբերող տվյալները հաճախ ստույգ չեն:

Շուշու բնակչության թիվը որոշելու հարցում մեզ համար աղբյուրներ են հանդիսացել.

- 1) Հին նշանավոր ճանապարհորդների ցուցումները.
- 2) Շուշում ըստ բնտանիքների կազմած կամերալ ցուցակները, որտեղ նշված են բնտանիքների բոլոր անդամները — (посемейные списки).
- 3) 1897 թվականի համառուսական 1921, 1926 և 1959 թ. համամիութենական մարդահամարների տվյալները:
- 4) «Кавказский календарь», պաշտոնական օրացույցի տվյալները¹:
- 5) Առանձին ուսումնասիրություններում հանդիպած թվերը:

¹ Այդ օրացույցները հրատարակվել են Քիֆլիսում, սկսած XIX դարի բառասունական թվականներից մինչև 1916 թվականը և մեծ մասամբ տալիս են Շուշում կազմված բնտանական ցուցակների թվերը:

Վերոհիշյալ աղբյուրները համարժեք չեն. նրանցում բերվում են հակասական տվյալներ, որոնք ճշգրտման կարիք ունեն: Համենայն դեպս, մեզ հայտնի աղբյուրներն որոշ քննադատական մոտեցումով հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել Շուշու բնակչության թվի և ազգային կազմի մասին²:

Թե որքան բնակչություն է ունեցել Շուշին մինչև Փանահ խանին ենթարկվելը և Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալը, մեզ հայտնի չէ: Միայն կարելի է ենթադրել, որ նա շատ բնակչություն ունենալ չէր կարող, այլապես այդ մասին այս կամ այն կերպ հայտնի կլիներ:

Փանահ խանի ժամանակ, XVIII դարի հիսնական թվականներին Շուշին դառնում է բերդաքաղաք և խանի բնակության վայրը: Որպես Ղարաբաղի խանության կենտրոն, Շուշին արագորեն սկսում է աճել, գնալով ավելանում է նրա բնակչությունը:

Երբ բերդի կառուցումն ավարտվելուց մի տարի հետո Իրանի Մահմեդ Հասան խան Ղաջարը (Աղա Մահմեդ շահ Ղաջարի հայրը), հարձակվում է Շուշու վրա, նրա դեմ ընդհանուր ուժերով դուրս են գալիս մահմեդականներն ու հա-

² Այս տեսակետից բնորոշ է «Ազգագրական հանդեսի» առաջին համարում (Քիֆլիս, 1897 թ.) լույս տեսած երվանդ Լալայանի «Վարանդա» աշխատության և Լ. Արարբեկյանի «Վիճակագրական տեղեկություններ» վերնագիրը կրող հոդվածի այն ցուցումը, որտեղ հեղինակը, նշելով իր աղբյուրները, մասնավորապես 1886 թվականի բնտանական ցուցակների հիման վրա կազմած «Свод статистических данных о населении Закавказья» աղբյուրը գրում է. «Այս հիմնարկությունների հավաքած նյութերի ձեռնահաստիցումը վիճակագրության գործում շափազանց կասկածելի է». «նրանց նյութերի վրա թիմնվող մեր տեղեկությունները բնականաբար միայն մոտավորապես ճիշտ են», բայց «այդ թվերը ևս բնորոշակ են ընդհանուր գծերով ցույց տալ» վիճակագրական մի բանի երևույթների զարգացումը Շուշու գավառում: Ետև համարում Ղազար Տեր-Ղազարյանը «Տեսնական դրությունը Վարանդայում» հոդվածում (էջ 77—100), խոսելով «Кавказский календарь»-ի մասին (որի մի բանի համարների վրա նա հենվում է), նույնպես պահանջում է նրանց նկատմամբ քննադատական մոտեցում, ասում է. «Անկարելի է այնտեղից արտագրել թվեր, անհոգ մնալով նրանց ճշտության նկատմամբ»:

յերը և մեծ վնաս հասցնում նրա բանակին: Մահճեղ Հասան խանը չի էլ կարողանում մոտենալ քաղաքի պարիսպներին և հետ է նահանջում: Պարզ է, որ Շուշին իր կառուցման հենց առաջին օրերից դարձել էր հզոր բերդաքաղաք և չէր կարող առանց զգալի պաշտպանողական ուժերի լինել: Այդ մասին Ջամալ Ջիվանշիրը գրում է, որ Փանահ խանը, հիմնելով Շուշի բերդը, «այնտեղ է տեղափոխել Շահբուլազում բնակվող բոլոր ռաջաթներին, նաև ազնվական մարդկանց բնտանիքներին, մելիքներին, ծառայողներին և քեզխուզաններին (զյուզական տանուտերերին) և նրանց տեղ է հասակացրել բերդի մեջ բնակվելու համար»³:

Ղարաբաղի խաները քաղաքի պաշտպանության համար չէին կարող վստահել միայն բերդի անառիկությանը և նորակառույց ամուր պարիսպներին, ուստի ամեն կերպ աշխատում են ավելացնել քաղաքի բնակչությունը: Ըստ երեվույթին, Շուշու հայ բնակչությունը սկզբում կազմում էր պարիսպներ ու շենքեր կառուցող բանվորների և արհեստավորների հիմնական մասը, որոնց շուտով միանում են նաև առևտրով զբաղվողները⁴:

Մեզ հայտնի է, որ Շուշու նորակառույց բերդի առաջին բնակիչներից էին խանի բարեկամ և հավատարիմ զառնակից Մելիք Շահնազարն և նրա մարդիկ: Շուտով Շուշի են տեղափոխվում զգալի թվով հայեր նաև Արաքսի շրջանի զյուզերից՝ Նախիջևանի խանության սահմաններից: Դեռևս մինչև Ղարաբաղը ռուսական տիրապետության տակ անցնելը, այսինքն Ղարաբաղի խանության ժամանակաշրջանում, Շուշու հայերը բաժանվում էին զաղանչեցոց (Շահկերտից եկած), ազուլեաց (Ազուլիսից եկած) և զարաբաղոց (հետագայում Քազա ժամի) եկեղեցական ծխերի: Ըստ Լեոյի, այս հայերը Շուշի էին տեղափոխվել բնակվելու բերդի հիմ-

նադրման հենց առաջին տարիներից⁵: Մի քանի տասնյակ տարի հետո Շուշում բնակություն են հաստատում նաև մեղրեցիները, կազմելով առանձին եկեղեցական համայնք⁶:

Քացի Շահկերտի, Ազուլիսի և Մեղրու Շուշի գաղթած հայերից, քաղաքի բնակչության մեջ հետզհետե աճում էր նաև Ղարաբաղի զյուզերից քաղաք տեղափոխված հայերի թիվը, մանավանդ XIX դարի ընթացքում, երբ Ղարաբաղում հաստատվում է Ռուսաստանի տիրապետությունը: Սակայն որքա՞ն էր Շուշու բնակչությունը XVIII դարի վերջերին, երբ գյուղություն ուներ Ղարաբաղի խանությունը, և այդ բնակչության քանի՞ տոկոսն էին կազմում հայերը: Այդ հարցին ճիշտ պատասխանելու համար մենք թեև անմիջական սկզբնաղբյուրներ չունենք, բայց XIX դարի քսանական թվականներին Շուշում եղած ճանապարհորդների ցուցումները և մի շարք այլ տվյալներ հիմք են տալիս պնդելու, որ Ղարաբաղի խաների տիրապետության օրերին, այսինքն XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Շուշու մշտական բնակչությունը հասնում էր մի քանի հազարի: Ազդրեջանում կան պատմաբաններ, որոնք հակված են շահագանցնելու Շուշու բնակչության թիվը, համարելով 10 հազարից շատ ավելի, համեմատելով այն XVI դարի Շամախի քաղաքի բնակչության հետ⁷: Սակայն այդ պնդումը մենք անհիմն ենք համարում: Խանական տիրապետության տարիներին Շուշու մշտական բնակչության թիվը հազիվ թե հասներ 10 հազարի: Ճիշտ է, պատերազմական իրադարձությունների ժամանակ քաղաքում կարող էր հավաքվել համեմատաբար մեծ բազ-

⁵ Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Քրիստոս 1914, էջ 61—63:

⁶ Այս ծխերի մասին խոսում է XIX դարի քսանական թվականներին նշանավոր պատմագիր Մ. Քաղիաղյանը իր «Ճանապարհորդություն ի Հայաստան» գրքի մեջ, չճիշտակերպով մեղրեցոց եկեղեցին: Ըստ երևույթին մեղրեցիները Քաղիաղյանի այցելությունից հետո են տեղափոխվել Շուշի:

⁷ Տե՛ս Փ. Ալիև, Города Северного Азербайджана во второй половине XVIII века (диссертацион. работа). Баку. 1957 г., см. Архив института истории АН Азерб. ССР, инв. № 510.

³ Տե՛ս Мирза Джемал Дживаншир, «История Карабаха» изд. АН Азерб. ССР Баку, 1959, стр. 72 и след.

⁴ Մահճեղական բնակչության մեջ գերակշռում էին ռաջաթները, բուլվարույթամբ զբաղվողները, նոբարները, բեկերը, զինվորական գասր:

մություն, պաշտպանություն փնտրելով բերդի ամուր պարիսպների մեջ, բայց մեղ հետաքրքրում է քաղաքի մշտական բնակչությունը:

Պրոֆեսոր Ի. Պետրուշևսկին իր «Ադրբեջանի խանությունները XVIII դարի երկրորդ կեսին» հոդվածում գրում է, որ միայն հինգ քաղաքներ՝ Գերբենդը, Ղուբան, Բաքուն, Գանձակը և Շուշին ունեին յուրաքանչյուրը 5 հազարից մի քիչ ավելի բնակիչ⁸: «Ադրբեջանի պատմության» մեջ⁹ ասված է, թե Շուշին պաշտպանելու համար հավաքվել էր 15 հազար հոգի, սակայն այս թիվը ևս քաղաքի մշտական բնակչության վկայությունը չէ, մանավանդ, որ նույն գրքի 380 էջում պարզորոշ գրված է, որ «XVIII դարի վերջին Հյուսիսային Ադրբեջանի և ոչ մի քաղաք 6 հազարից ավելի բնակիչ չունեին»:

XIX դարի 20-ական թվականներին Շուշու բնակչության մասին որոշ տեղեկություններ են տալիս հայտնի ճանապարհորդներ Մեսրոպը Քաղիադյանը և անգլիացի Գևորգ Կեպպելը: Առաջինը Շուշում եղել է 1821 թ. եփրեմ կաթողիկոսի հետ, այն ժամանակ, երբ Ղարաբաղը փաստորեն արդեն գտնվում էր ռուսական տիրապետության տակ, իսկ Մեհտի խանն էլ դեռ պահպանում էր խանության որոշ արտոնություններ: Քաղիադյանը գրում է, որ Շուշում բնակվում են հայեր և թուրքեր: Հայերը Շուշում ունեն երեք եկեղեցի՝ «Ազուլեցվոց, Ղարաբաղցվոց և Ղազանչվոց» և կազմում են 500 տուն (ծուխ)¹⁰: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ծուխ բաղկացած էր մոտավորապես հինգ հոգուց, քաղաքի հայ բնակչության թիվը կկազմեր մոտ 2500 հոգի:

⁸ Տե՛ս Архив института истории Академии наук Азерб. ССР, Баку, 1958.

⁹ Տե՛ս История Азербайджана, т. I, изд. Акад. наук Азерб. ССР, Баку, 1958.

¹⁰ Տե՛ս Մեսրոպը Քաղիադյան, ճանապարհորդություն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, էջ 286:

Երկրորդ նշանավոր ճանապարհորդը՝ անգլիացի Գևորգ Կեպպելը իր գրքում¹¹ պնդում է, որ 1824 թվականին, երբ նա եղել է Շուշում, այդ քաղաքում բնակվում էին 2 հազար տուն (այսինքն մոտավորապես 10 հազար հոգի), որոնց 3/4-ը կազմում էին թաթարները: Այսպիսով, Շուշու բնակչությունը XVIII դարի վերջի համեմատությամբ զգալի չափով աճել էր, որ միանգամայն հավանական է ռուսական տիրապետության օրերին, երբ երկրում խաղաղություն էր տիրում:

Մի այլ պատմական աղբյուրում¹², որ վերաբերում է XIX դարի 30-ական թվականներին և պաշտոնական հրատարակություն է, մենք գտնում ենք Անդրկովկասի մի քանի քաղաքների բնակչությանը վերաբերող հետևյալ թվերը, որոնց համաձայն կարելի է որոշել Շուշու բնակչության թիվը և նրա տեղը Անդրկովկասի այլ խոշոր քաղաքների շարքում:

Աղյուսակ № 4

№	Քաղաքներ	Տների (ծխերի) քանակը	Շուշերի քանակը				
			Հայեր	Վրացիներ	Թուրքեր	Այլ աղյ	Ընդամենը
1.	Թիֆլիս	4936	9447	1947	187	—	11581
2.	Նուխի	2791	827	—	6558	—	7385
3.	Երևան	2750	2148	—	3752	—	5900
4.	Շամախի	2233	566	—	5000	—	5566
5.	Շուշի	1698	2392	—	2667	—	5059
6.	Բաքու (Քորչաստի հետ)	1358	184	—	3709	—	3893
7.	Նախիջևան	1330	988	—	1682	—	2870
8.	Ղուբա	645	—	—	1984	—	1984
9.	Օրդուբադ	804	84	—	1684	—	1768

¹¹ Кенпель Г., Личный рассказ о поездке из Индии в Англию в 1824 г. Շուշի քաղաքին վերաբերող հատվածի անգլիական բնագրից կատարած ուղևորների թարգմանությունը ևևս Ադրբեջանական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի արխիվում, № 878:

¹² «Обозрение Российский владений Закавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях», т. IV, Санкт-Петербург, 1836, стр. 361—370.

Մեր բերած աղյուսակի թվերը բացարձակ ճիշտ համա-
քել չի կարելի, քանի որ կազմված են առանց ստույգ մար-
դահամարի, վերաբերում են միայն քաղաքաբնակ գլխավոր
ազգություններին և այլն, սակայն այս մտաւոր թվերի հի-
ման վրա կարելի է հանգել հետեւյալ եզրակացութեան.

1. XIX դարի 30-ական թվականներին Շուշին իր բնակ-
չութեան թվով Անդրկովկասի խոշոր քաղաքներից մեկն էր,
գրավում էր 5-րդ տեղը Քիֆլիսից, Նուխուց, Երևանից, Շա-
մախուց և զգալի շահով գերազանցում էր Անդրկովկասի
մյուս քաղաքներին: Այդ բանը հաստատվում է նաև մյուս
աղբյուրներով:

2. Շուշու բնակիչների թիվը պետք է հաշվել ոչ թե 5059
շունչ, այլ դրա կրկնակին, այսինքն մտաւորապես 10 հա-
զար շունչ, որովհետև աղյուսակում նշված են միայն արական
սեռին պատկանողները, ինչպես այդ արվում էր այն ժամա-
նակ: Մեր բերած թիվը (10 հազար բնակիչ) համապատաս-
խանում է Շուշու բնակչության մասին Կեպպելի վերոհիշյալ
տեղեկանքին:

3. Հայերն այդ շրջանում Շուշու բնակչության փոքրա-
մասնությունն էին կազմում, սակայն մահմեդականների
թիվը հայերից այնքան էլ մեծ չէր:

Շուշում բնակվող հայերի թվի մասին տվյալներ է բե-
րում Լեոն իր «Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի
պատմութեան» մեջ՝ Ղարաբաղի կոնսիստորիայի № 15

Աղյուսակ № 5

Եկեղեցական ծխեր	Ծխերի թիվը	Շ ո շ Ո Ն Շ		
		արական	իգական	միասին
Ազուլյայ եկեղեցի	447	1304	1174	2478
Ղաղանչեցոց »	367	1221	1014	2237
Մեղրեցոց »	102	241	217	458
Ընդամենը	916	2766	2405	5171

գործի հիման վրա: Ըստ այդ փաստաթղթի Շուշու հայերը
ըստ եկեղեցական ծխերի կազմում էին¹³: (Աղ. № 5):

Աղյուսակից երևում է, որ Շուշու հայերը 1840 թվակա-
նին կազմում էին 5171 շունչ: Քաղաքաբնակ մահմեդական-
ների հետ միասին 1840 թ. Շուշու բնակչության ընդհանուր
թիվը 10 հազարից ավելի պետք է լիներ, որովհետև մահմե-
դականները դեռևս մեծամասնություն էին կազմում:

1852 թվականին «Кавказский календарь»-ում բերվում
են Անդրկովկասի քաղաքների բնակչության թվին վերաբե-
րող մի շարք տվյալներ, որոնք օգնում են որոշելու Շուշու
բնակչության ազգային կազմը և նրա տեղը Անդրկովկասի
քաղաքների շարքում¹⁴:

Աղյուսակ № 6

Ըստ ազգային կազմի ու կրոնի	Բնակիչների թիվը		
	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը
Հայեր	3133	3232	6365
Մահմեդականներ	3175	3196	6371
Ուղղափառներ (ռուսներ)	2	3	5
Ընդամենը	6310	6421	12731

Այս թվերից պարզ երևում է, որ Շուշու բնակչությունը
1840 թվականից հետո բավական աճել է, հասնելով 12731-ի,
իսկ քաղաքում բնակվող հայերի և մահմեդականների թիվը
1852 թ. համարյա հավասարվել:

Հետաքրքիր է, իր բնակիչների թվով, Շուշու գրաված
տեղն Անդրկովկասի այլ քաղաքների շարքում, որ երևում է

¹³ Տե՛ս Ան, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպ-
րոցի, էջ 64: Այս ցուցակի թվերի հանրադրումը մեր կազմածն է:

¹⁴ Տե՛ս «Кавказский календарь» на 1852 г., статья Конторо-
вича «Шуша», стр. 430—435. Շուշու բնակչության թիվը «Кавказ. ка-
лендарь»-ի 1851 թվականի աված ցուցակում աննշան չափով տար-
բերվում է նույն թվականի համարում տպագրված կոնստորիայի բերած
թվերից, որը չի խանգարում ընդհանուր առումով որոշելու Շուշու տեղը
մնացած քաղաքների շարքում:

«Кавказский календарь»-ի 1852 թ. տվյալների հիման վրա մեր կազմած հետևյալ աղյուսակից.

Աղյուսակ № 7

Քաղաքներ	Բնակչության թիվը
Թիֆլիս	34,888
Շամախի	19,558
Նուխի (1854 թ.)	17,943
Շուշի	12,774
Երևան	12,603
Ախալցխա	12,374
Դերբենդ	12,216
Ալեքսանդրապոլ	11,280
Գանձակ (1854 թ.)	10,938
Դուբա	9,143
Բաբու	7,431
Նախիջևան	4,889
Քուլթայիս	2,723

Ինչպես երևում է աղյուսակից, Շուշին 1852 թ. եղել է Անդրկովկասի ամենամեծ քաղաքներից մեկը՝ իր բնակչությամբ գրավելով 4-րդ տեղը: Շուշուց ավելի բնակչություն ունեին միայն Թիֆլիսը՝ Անդրկովկասի ամենախոշոր քաղաքը, Շամախին և վերջապես Նուխին: Շուշին երկու անգամ ավելի բնակիչ ուներ, քան Բաբուն, ավելի մեծ էր, քան Գանձակը, Երևանը, Ախալցխան, Դերբենդը, Ալեքսանդրապոլը, երեք անգամ ավելի՝ քան Նախիջևանը, իսկ Քուլթայիսը Շուշու համեմատությամբ աննշան բնակավայր էր:

Երկու տարի անց Շուշու բնակչության թիվը հասնում է արդեն 15194 հոգու¹⁵, իսկ 1860 թվականին, համաձայն Շուշում կազմած ընտանեկան ցուցակների, քաղաքում բնակվում էր 17,484 մարդ, որ կազմում էին 2966 ընտանիք (ծուխ): Առաջին (հայկական) քաղաքամասում բնակվում էին 9533 շուշու, իսկ երկրորդում (մահմեդականների) — 7951

¹⁵ Տե՛ս «Кавказский календарь» на 1954.

շուշու, այսինքն առաջինից 1582 հոգով պակաս: Այսպիսով Շուշու բնակչությունը 6 տարվա ընթացքում ավելացել էր ավելի քան 2 հազար շնչով, իսկ հայերն արդեն կազմում էին քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը¹⁶:

1873 թ. Շուշում կազմած ընտանեկան ցուցակների համաձայն¹⁷, Շուշու բնակչության թիվը հասել էր 22,086-ի, այսինքն 1860 թվականի համեմատությամբ աճել էր համարյա 5 հազարով: Աննշան շափով տարբերվում է նույն թվականի համարում տպագրված Կոնտորովիչի բերած թվերից, որ չի խանդարում ընդհանուր առումով որոշելու Շուշու տեղը մնացած քաղաքների շարքում:

Այսպիսով, 70-ական թվականներին ևս Շուշու բնակչությունը ուժեղ թափով շարունակում էր աճել, և Շուշին մնում էր Անդրկովկասի մեծ քաղաքների շարքում: Բնակչության ազգային կազմի մեջ ավելի ևս հաստատվում է հայերի մեծամասնությունը:

XIX դարի վերջին տասնամյակներում Շուշում բնակվողների թվի մասին քիչ թե՛ շատ վստահելի տվյալներ մեզ տալիս են 1886 թվականի կազմած ընտանեկան ցուցակները, որոնց համաձայն քաղաքում բնակվում էր 26,806 հոգի (տղամարդ 15,786, կին՝ 11,020):

¹⁶ Տե՛ս «Камеральное описание города Шуша за 1860 г.» Архив министерств. внут. дел Азерб. ССР, фонд 10, ед. хран. 48, лист 1—1025 ուր արված են առաջին և երկրորդ քաղաքամասերում բնակվող ընտանիքների անվանական ցուցակները, կազմված 1860 թ. հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին: Այս ցուցակները վավերացված են բազմաթիվ ստորագրություններով: Գրքի մեջ կանանց անունները չեն բերված, ցույց է տրված միայն նրանց թիվը:

¹⁷ Տե՛ս «Камеральное описание г. Шуши за 1873 г.» Архив министерств. внутр. дел Азерб. ССР, фонд 43, опись 1, 9, 13. «Այս ընտանեկան ցուցակները կազմված են Շուշում 1873 թվականին, սակայն զրքի մեջ 557 թերթից մինչև 565 թերթը և 939 թերթից մինչև 997 թերթը ավերացված են նոր ընտանիքներ, որոնք բնակություն են հաստատել քաղաքում 1837 թ. ցուցակները կազմելուց հետո: Հավելումն ի նկատի առնելով, քաղաքի բնակիչների թիվը՝ հասնում էր 24,014 հոգու: Մեր կազմած աղյուսակում, բնակիչների թիվը՝ հասնում էր 24,014 հոգու: Մեր կազմած աղյուսակում հաշվի են առնված միայն 1873 թ. հիմնական ցուցակները:

Ըստ ազգությունների	Ծուխ	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը
Հայեր	2,288	6,996	5,480	12,476
Մահմեդականներ	1,483	5,192	4,818	9,610
Ընդամենը	3,771	12,188	9,896	22,086

Բաքուն	112,253	բնակիչ
Գանձակը	32,090	»
Շուշին	25,646	»
Նուխին	24,811	»
Շամախին	20,000	»

Այս թվերը հանդիպում են նաև «Кавказский календарь»-ի 1893, 1897, 1896, 1900 թվականների համարներում, հետևապես նաև 1897 թ. համառոտական մարդահամարից հետո, ըստ որի Շուշու բնակիչների թիվը հասնում էր 25,656-ի (13,282 տղամարդ, 12,374 կին)¹⁸: Այսպիսով, «Кавказский календарь»-ը շատ հաճախ է անդրադառնում 1886 թվականի բնտանեկան ցուցակների թվերին, հաճախ նույն համարներում բերելով նաև 1897 թ. համառոտական մարդահամարի թվերը:

Համեմատելով 1886 թ. բնտանեկան ցուցակների թվերը Շուշու բնակիչների քանակի մասին 1873 թ. ցուցակների հետ, նկատում ենք, որ քաղաքի բնակչության աճի տեմպերը զգալի շափով նվազել են. բնակչությունը 13 տարում ավելացել է միայն 4,5 հազարով, իսկ 1897 թ. մարդահամարի համեմատությամբ՝ 24 տարում միայն 3,5 հազարով: Սակայն Շուշին XIX դարի վերջերին դեռևս մնում է տարածաշրջանի ամենամեծ քաղաքների շարքում, գրավելով երրորդ տեղը՝ Բաքվից ու Գանձակից հետո:

1897 թ. համառոտական մարդահամարի համաձայն, տարածաշրջանի քաղաքների բնակիչների թվի մասին հետևյալ տվյալներն ունենք:

¹⁸ Նույն թվերն են բերվում «Брокгауз—Ефрон» հանրագիտարանի 79-րդ գրքում: Բնակչության 56,5 տոկոսը կազմում են հայերը, 43,2 տոկոսը՝ մահմեդականները:

Այստեղ պարզ երևում է, որ XIX դարի վերջին առանձնապես ուժեղ շափով աճել է Բաքուն որպես բուռն զարգացող արդյունաբերական կենտրոն: Շուշուց առաջ է անցել Գանձակը, սակայն Շուշին մնացած քաղաքներից ավելի բնակչություն ունի:

1897 թվի համառոտական մարդահամարի տվյալներն, ըստ երևույթին, ավելի վստահելի են և եթե 1886 թվականին Շուշում կազմած բնտանեկան ցուցակները ստույգ են, ապա դուրս է գալիս, որ Շուշու բնակչությունը 1897 թ. 1886 թվականի համեմատությամբ արդեն պակասել է: Մենք կարծում ենք, որ XIX դարի 90-ական թվականներին Շուշու բնակչությունը կամ պակասել է, կամ նրա աճը դանդաղել է: Հավանական է, որ Շուշու բնակչության թիվը XIX դարի վերջին կամ XX դարի սկզբին 33 հազարից շատ չի ավելացել: Հենվելով Շուշու դավառապետի հաշվետվության վրա, որ ներկայացված է եղել Գանձակի նահանգապետին 1895 թ. Երվանդ Լալայանը և Լևոն Աթաբեկյանը «Աղգազրական հանդեսի» Բ գրքում¹⁹ Շուշու բնակիչների թիվը համարում են 33,252 հոգի²⁰: «Кавказский календарь»-ի վերջին համարներում Շուշու բնակչության թվի մասին տվյալները մենք համարում ենք անհիմն ու անհավանական²¹: Թե ինչ տվյալ-

¹⁹ Տե՛ս «Աղգազրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, էջ 31 և 56:

²⁰ Մոտավորապես նույն թիվն է տալիս նաև Ա.Դոն իր «Հայ-թուրքական բնդհարումները Կովկասում» գրքում (Երևան, 1907), այն է, որ Շուշում բնակվում էր 33 հազար մարդ, որոնցից հայեր՝ 18 հազար, թուրքեր՝ 14 հազար, այլ ազգություններ՝ հազար:

²¹ Այսպես, 1898 թվականի համարում Շուշու բնակիչների թիվը նշվում է 34.118 մարդ, 1915 թ. համարում՝ 39.950, նույն և հաջորդ տարվա համարներում նույնիսկ 42.586:

ների վրա են հիմնված այդ շափազանցված թվերը, մեզ հայտնի չէ, բայց ակնհայտ է, որ XIX դարի վերջերից և մասնավորապես XX դարի սկզբից քաղաքի բնակչությունը պետք է հետզհետե պակասեր, որովհետև այդ շրջանում Անդրկովկասում արագորեն աճում են Բաքուն և Թիֆլիսը, որոնք դեպի իրենց են քաշում մասնավորապես Շուշու և Լեոնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության զգալի մասը: Շուշին կորցնում էր իր դիրքը Անդրկովկասի առևտրական ուղիների կենտրոնում, թուլանում էր նրա կապը նաև արտասահմանյան շուկաների հետ: Առաջ են գալիս նոր երկաթուղիներ, որոնք դեպի իրենց են ձգում Անդրկովկասի առևտուրը և արդյունաբերական բեռները, սակայն չեն անցնում Շուշու տարածքով: Ղարաբաղի ներսում Շուշի—Եվլիա Խճուղային գծից բացի կառուցվում են նոր ճանապարհներ, որոնք անցնում են Ղարաբաղի դաշտային մասով: Առաջ են գալիս տնտեսական և առևտրական կենտրոններ (Աղզամբ և ուրիշներ), գնալով Շուշին աստիճանաբար կորցնում է իր գերակշռող տնտեսաաշխարհագրական դիրքը:

Այս բոլորին 1905—1906 թվականներին ավելանում են հայ-թուրքական արյունալի ընդհարումները, որոնց հետևանքով Շուշում ոչնչացման ու կրակի է մատնվել հայկական ու թուրքական թաղամասերի զգալի մասը, ավերվել են հարյուրավոր տներ ու խանութներ, սպանվել հարյուրավոր մարդիկ²²:

Այսպիսով տնտեսական ու քաղաքական պայմաններում Շուշու բնակչությունը երբեք չէր կարող ավելանալ և հասնել 39—42 հազարին, ինչպես անհիմն կերպով վկայում են «Кавказский календарь»-ի վերը նշված համարներից մի քանիսը, այլ քաղաքը աստիճանաբար պետք է դատարկվեր:

Վերջին հարվածը քաղաքին հասցնում են 1918—1920 թվականի դեպքերը՝ թուրքերի մուտքը քաղաք (1918 թ.), մուսավաթականների կործանարար քաղաքականությունը,

²² Տե՛ս Ա. Գո, Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում, Երևան, 1907:

որի հետևանքով երբեմնի ծաղկած և Անդրկովկասի նշանավոր քաղաքներից մեկը վերածվեց կիսաավերակ ու աննշան մի բնակավայրի:

1920 թ. ավերումից հետո՝ 1921 թվականին, երբ Ղարաբաղում խորհրդային կարգեր էին հաստատվել, Շուշին ուներ միայն 9223 բնակիչ, իսկ այնուհետև ավելի նվազեց՝ 1923 թ. 6965, 1926 թվականին՝ 5104, 1939 թ. 5428, իսկ 1959 թ. մարդահամարի համաձայն միայն 6,1 հազար բնակիչ²³:

Այսպիսով, Շուշու բնակիչների թիվն անընդհատ պակասում էր, նույնիսկ խորհրդային իշխանության առաջին տարիների ընթացքում՝ մինչև 1926 թ., իսկ այնուհետև՝ մինչև 1959 թվականը ավելանում է ընդամենը մեկ հազարով: Կոտորածների հետևանքով փոխվում է նաև քաղաքի բնակչության ազգային կազմը՝ 1926 թ. բնակիչների 96 տոկոսը կազմում էին ադրբեջանցիները (4900 հոգի), 1,8 տոկոսը՝ հայերը:

Շուշու բնակչության արագ վերականգնելուն խանգարում է մի հանգամանք ևս: 1920 թվականի ավերումից հետո Շուշին դադարում է մնալ որպես գաղառական կենտրոն: Ադրբեջանում կազմակերպվում է Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ, որի կենտրոնը 1923 թ. հուլիսի 7-ին հաստատվում է Խանքենդին, որը նույն թվի նոյեմբերի 23-ին ասանում է Ստեփանակերտ անունը:

Ստեփանակերտը շատ առավելություններ ուներ նորակազմ ինքնավար մարզի կենտրոնը դառնալու, քան Շուշին: Նա ծովի մակերևույթի համեմատությամբ ավելի ցածր է տեղադրված (նրա միջին բարձրությունը հավասար էր 837 մետրի, իսկ Շուշու բարձրությունը հասնում էր 1300—1500 մետրի), Ստեփանակերտը ինքնավար մարզում ավելի կենտրոնական դիրք էր զբաղում, նրա հաղորդակցության ուղի-

²³ Տե՛ս «Бакинский рабочий» օրաթերթի 1959 թ. սեպտեմբերի 24-ի համարը:

ներն ավելի հարմար էին, քան բարձրավանդակի գագաթին ընկած Շուշին: Ստեփանակերտը եվլախ երկաթուղային կայարանին ավելի մոտ էր և հետագայում այդ քաղաքը երկաթուղի անցկացնելու համար ավելի նպատակահարմար: Քացի այս բոլորից, Շուշին, որ մի ժամանակ գտնվում էր հարդահակցության գլխավոր ուղիների կենտրոնում և կապում էր Ղարաբաղը Զանգեզուրի, Ղափանի, Նախիջևանի և Իրանի հետ, ինչպես ասացինք, XIX դարի վերջերից կորցրել էր իր տնտեսաաշխարհագրական դիրքի այդ առավելությունները: Այս բոլորին պետք է ավելացնել նաև այն, որ Ստեփանակերտը ընդարձակվելու ավելի հարմարություններ ուներ, քան Շուշին, որի տեղանքը անհարթ էր, իսկ տարածությունը՝ սահմանափակ: Այս պատճառներով Ստեփանակերտը արդարացիորեն հաղթահարեց Շուշուն որպես կենսային Ղարաբաղի կենտրոն և իբրև բնակավայր արագորեն զարգացավ, դառնալով Ղարաբաղի ամենամեծ քաղաքը, խիստ ետ թողնելով Շուշուն:

Աղյուսակ № 10

Այդ երևում է հետևյալ թվերից²⁴.

1855 թ.	Պանքենդում ընկվում էին	95 հոգի	
1897 թ.	«	«	1494 հոգի
1917 թ.	«	«	1524 հոգի
1923 թ.	«	«	2300 հոգի
1924 թ.	Ստեփանակերտում ընկվում էին	2465 հոգի	
1926 թ.	«	«	3189 հոգի (մարդահամար)
1933 թ.	«	«	5463 «
1939 թ.	«	«	10458 «
1956 թ.	«	«	17430 «
1959 թ.	«	«	19800 «

Այսպիսով, Ստեփանակերտը դառնում է կենսային Ղարաբաղի արդյունաբերության, առևտրի, տրանսպորտի ու մշակույթի գլխավոր կենտրոնը: Իսկ Շուշին, նախատեսվում է դարձնել առողջարանային քաղաք:

²⁴ Թվերը վերցված են «Кавказский календарь»-ից, 1854 թ. համառոտական մարդահամարի տվյալներից (1897 թ.), խորհրդային վիճակագրական աղյուսակներից և այլն:

Գ Լ Ո Ւ Ե Վ IV

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Եթե Շուշին անցյալում, մասնավորապես XVIII և XIX դարերի ընթացքում հանդիսացել է Անդրկովկասի խոշոր քաղաքներից մեկը նրա քաղաքական ու տնտեսական կյանքում, ապա փոքր չի եղել նրա խաղաղած դերը XIX դարի հայկական մշակույթի զարգացման մեջ: Գեոևս XIX դարի 20-ական թվականներին Շուշում հիմք է դրվում հայկական տպագրության գործը, որը շարունակվում է մինչև քաղաքի հայկական մասի կործանումը: Շուշում XIX դարում բացվում են մի շարք ուսումնարաններ՝ ուսերեն, հայերեն և ադրբեջաներեն լեզուներով, որոնք վերածվում են խոշոր մշակութային կենտրոնների՝ անդրկովկասյան շափանիշով:

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՇՈՒՇՈՒՄ

Հայկական տպագրությունն սկիզբ է առել դեռևս 1512 թվականին Վենետիկում, և առաջին մեկուկես տասնյակ տպարանները հիմնվում ու աշխատում էին արտասահմանում:

Անդրկովկասի առաջին հայկական տպարանը հիմնվում է էջմիածնում 1771 թ., այնուհետև հայկական տպարան հիմնում են Ռուսաստանում՝ Անդրկովկասից դուրս (Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Աստրախանում և Մոսկվայում), վերջապես 1823 թվականին հայկական տպարան հիմնվում է նաև Թիֆլիսում, որից հետո 1828 թվականին Շու-

շում: Այսպիսով, Շուշում հիմնած տպարանը Անդրկովկասի հայկական տպարաններից երրորդն է՝ էջմիածնի և Թիֆլիսի տպարաններից հետո:

1822 թվականին մի խումբ բողոքական միսիոներներ (այսպես կոչված «Բազելի քարոզչական ընկերությունը») Պետերբուրգում ռուսական կառավարությունից թույլատրություն են ստանում Շուշում տարածելու իրենց քարոզչական գործունեությունը: Այս ընկերությունը Ավգուստ Գրատրիստի և Ֆելիցիան Զամբեգայի ղեկավարությամբ ժամանում է Շուշի 1823 թ. և այստեղ սկսում ոչ միայն իրենց կրթական-դաստիարակչական, այլև դավանաբանական եռանդուն աշխատանքները: 1827 թվականին միսիոներները հայ աշակերտների համար բացում են դպրոց, ապա, Մոսկվայից բերել տալով հայերեն նորաձույլ տառեր և տպագրիչ, հիմնում են տպարան, որը սկսում է աշխատել 1828 թ., 7—8 տարվա ընթացքում հրատարակելով հայերեն լեզվով մի շարք գրքեր ու գրքույկներ: Զբավականանալով Շուշում կատարած հրատարակչություններով, Բազելի քարոզչական ընկերությունը գրքերի մի մասը տպագրել է տալիս Մոսկվայում կազարյան ձեռնարանի տպարանում¹:

Բազելի միսիոներական ընկերության գործունեությունը Շուշում սկզբում խանդավառությամբ և խրախուսանքով է ընդունվում Եփրեմ կաթողիկոսի կողմից, բայց Հովհաննես Կարբեցու ժամանակ այդ ընկերության գործունեության դեմ դիմադրություն է կազմակերպվում էջմիածնում, որը տեղիք է տալիս խլրտումների և հարցը վերջանում է նրանով, որ Կովկասի զլխավոր կառավարիչ Ռոպենի դիմումով և Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրի գրությամբ միսիոներների գործունեությանը Շուշում վերջ է տրվում: Միսիոներները Շուշում (1836 թ.) վաճառում են իրենց ձեռնար-

¹ Տե՛ս Ան, «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր գրադրոցի», էջ 84 և հետ., Թիֆլիս, 1914 թ.: Գաբեգին Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1946, էջ 231—233:

կությունները, գույքերն ու հեռանում, տպարանն էլ անցնում է Ղարաբաղի թեմի վարչությունը:

Բազելի քարոզչական ընկերությունը իր ուշագրությունը կենտրոնացրել էր համարյա միայն հայերի վրա: Այս ընկերությունը Շուշում և Մոսկվայում տպագրել է 11,679 օրինակ հայերեն, 728 օրինակ պարսկերեն, 147 օրինակ թուրքերեն և 100 օրինակ եբրայերեն գրքեր:

Ինչ վերաբերում է Շուշում հրատարակված հայերեն գրքերին, որոնց օրինակների հետ մենք ծանոթացել ենք Երևանի հանրային և Մատենադարանի գրադարաններում, ստորև տալիս ենք այն համառոտ ցանկը: Այս հրատարակչությունները մեծ մասամբ կրոնական-քարոզչական բնույթ են կրում, բայց կան նաև աշխարհիկ բովանդակությամբ գրքեր, բառարաններ, քերականական ձեռնարկներ:

1. Պատմություն Սուրբ Գրոց (թարգմանություն ռուսերենից). 44 էջ, Շուշի, 1828 թ.:

2. Ընթերցուածք ի Ս. Գրոց հին կտակարանի (ի պիտոյ վարժարանաց). 28 էջ, Շուշի, 1829 թ.:

3. Հավաքումն Աստուածային վկայութեանց. 184 էջ, Շուշի, 1829 թ.:

4. Պողոս Ներսիսեանց Ղարաբաղցի՝ Համառոտ հայկական քերականութիւն. 30 էջ, Շուշի, 1829 թ.:

5. Հովսեփ Արցախեցի՝ Համառոտ բառագիրք ի զրաբարէ յաշխարհաբարն (ի պիտոյ համբակաց). 398 էջ, Շուշի, 1830 թ.:

6. Ժամանակի վերջն (թարգմանություն). 46 էջ, Շուշի, 1832 թ.:

7. Աւետարանի ճշմարտութեան և զորութեան համար (թարգմանություն), Շուշի, 1833 թ.:

8. Կիրեղ Երուսաղեմցի՝ Ճառ վասն տասն հրամանաց հավատոց. 46 էջ, Շուշի, 1833 թ.:

9. Ճանապարհորդութիւն առ բարեպաշտ կեանս (թարգմանություն). 150 էջ, Շուշի, 1833 թ.:

10. Քարոզ ավագ ուրբաթ օրին համար: Շուշի, 1833 թ.:

11. Մեղքը խաղ անելու բան չէ (Թարգմանութուն), 14 էջ, Շուշի, 1833 թ.:

12. Չամչեան Միքայել՝ Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, 328 էջ, Շուշի, 1833 թ.:

13. Վարդապետութիւն Քրիստոսի խաչին համար, 77 էջ, Շուշի, 1833 թ.:

Ինչպես երևում է մեր ներկայացրած ցուցակից, վերջիններս մի մասը փոքրիկ գրքուկներ են, բայց նրանց մեջ կան և այնպիսիները, որոնք 150-ից մինչև 400 էջի են հասնում: Գրքերի մի մասը Թարգմանութուններ են, բայց կան և ինքնուրույն աշխատութիւններ: Մի շարք հրատարակութիւններ կատարված են դասավանդմանը ծառայեցնելու նպատակով (ցուցակում՝ № 2, 4, 5, 12): Արժեքավոր աշխատութիւն է Հովսեփ Արցախեցու գրաբարից աշխարհաբար կազմած քառարանը:

Չափազանց բնորոշ է այն հանգամանքը, որ Բազելի քարոզչական ընկերութիւնն առաջին անգամ գործածութիւն է հանում աշխարհաբար լեզուն. 1834 թվականին այդ ընկերութիւնը Մոսկվայում լույս է ընծայում աշխարհաբար լեզվով իրենց Թարգմանած ավետարանը:

Ինչպես ասացինք, Բազելի քարոզչական ընկերութիւնն գործունեութիւնը և հրատարակչական աշխատանքները Շուշում սկզբնական շրջանում ոչ միայն թուլատրվում են, այլ նույնիսկ խրախուսվում լուսավորչական եկեղեցու ներկայացուցիչների կողմից: Այսպես, նրա հրատարակած 2-րդ գրքի («Ընթերցուածք ի Ս. Գրոց») առաջին էջում տպագրված է՝ «Հրատարակութիւն տեառն Եփրեմի կաթողիկոսի ամենայն հայոց», իսկ № 6 և № 12 գրքերի վերնագրերի տակ ասված է, որ այս գրքերը հրատարակված են «հրամանաւ տեառն Բազղասարայ Իշխանի Զալախանց»:

Ինչպես վերը նշեցինք, 1837 թվականին Բազելի քարոզչական ընկերութիւնն գործունեութիւնը ռուսական կառավարութիւնն կարգադրութիւնով վերջ է արվում Շուշում, և նրանց գույքը վաճառքի հանվում: Ընկերութիւնն Շուշու

տպարանը գնում է Բազղասար Միարոպոլիտը, որը 1836 թ. «Պոլոժենիայից» հետո, հետևյալ տարին նշանակվել էր Ղարաբաղի առաջնորդ և կոնսիստորիայի նախագահ: Ղարաբաղի այս հոգևոր վարչութիւնն տպարանում տպագրական գործը Շուշում շարունակվում է հետևյալ տարիներին՝ որոշ ընդմիջումներով²: Այս տպարանի առաջին գործն է Բայրոնի «Շիլլինյան կալանավորի» տպագրութիւնը (Շուշի, 1837 թ.), Մովսես Զոհրապյանի Թարգմանութիւնով: Այնուհետև այստեղ տպագրվում են Եսայի կաթողիկոս Հասան Զալալյանի «Պատմութիւն կամ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհն Աղվանից» (Շուշի, 1839 թ.), Գերժավիհի «Աստվածը» (Թարգմանութիւն), Սալլանթիանց Միքայել (ծայրագույն վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցու) «Համառոտութիւն փոքր քերականութեան գրաբար լեզուի հայոց» (առաջին մասն) 86 էջ, Շուշի, 1839 թ., Հովսեփ Արցախեցի՝ «Առաջին մաս փիլիսոփայութեան, որ ասի տրամաբանութիւն, Համառոտեալ ի բուն տրամաբանութեան վարդապետին Կորդոնցի», 246 էջ, Շուշի, 1840 թ., «Մաշտոց», «Տետր այլբենարան», «Կրոնագիտութիւն» և այլն:

Լեոն իր «Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» գրքում նշում է, որ Բազելի քարոզչական ընկերութիւնից Ղարաբաղի թեմական առաջնորդի և կոնսիստորիայի իրավասութիւնն անցած տպարանում Շուշիում հայերեն լեզվով տպվել են հետևյալ գրքերը.

1. «Խորհրդատետր»:
2. «Սաղմոս» (սինոդի հաժանութիւնով):
3. «Եփրեմ Խորին»:
4. «Ժամագիրք» (սինոդի հաժանութիւնով), 1837 թ.:
5. Բայրոն, «Շիլլինյան կալանավորը», 1837 թ. Շուշու այդ տպագրութիւնը չկա, բայց, անշուշտ, դա այն է, որ

² Տպարանը դադարելով, Երբեմն վերանորոգվելով աշխատում է մինչև XX դ. 10-ական թթ. (Լեո «Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի», Թիֆլիս, 1914 թ., էջ 122):

տպագրվել է Զոհրաբյանի ոտանավորների մեջ, որ կոչվում է «Պարապոյ ժամք»։ Տպագրված է Շամախում, 1856 թ.։

6. Վարդապետ Հովսեփ Տեր-Ավագյան «Տրամաբանութիւն», 1840 թ.։

7. Նույն հեղինակը, «Վահան ուղղափառաց»։

8. Ավագ սարկավագ Գրիգոր Տեր-Ավագյան, «Կրոնագիտութիւն կամ հոգեվարժութիւն քրիստոնեական», 1849 թ.։

9. Գրիգոր Տեր-Ավագյան, Դերժավին—«Աստված» (թարգմանված հրաշալի գրաբարով)։

10. Եսայի կաթողիկոս Հասան Զալալյան, «Պատմութիւն կամ հիշատակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհն Աղվանից», 1839 թ.։

11. «Մաշտոց», 1840 թ.։

12. Սալլանթյանց Միքայել (ծայրագույն վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցի), «Համառոտութիւն փոքր քերականութեան գրաբար լեզուի հայոց» (առաջին մասն), 86 էջ, 1839—40 թթ.։

13. Տետր այբբենական։

Բազելի քարոզչական ընկերությունից Ղարաբաղի թեմական առաջնորդի և կոնսիստորիայի իրավասութիւնն անցած տպարանը Բաղդասար միտրոպոլիտի կյանքի վերջին տարիներին դադարեցրել էր իր աշխատանքը։ Բաղդասար միտրոպոլիտի մահվանից հետո (1854 թ.) Վեհապետյանը փորձում է միջոցներ ժողովել Շուշու ունեւորներից Մ. Զամբլյանի ընդարձակ քերականութիւնը տպագրել տալու համար, բայց դա նրան չի հաջողվում, և ինքը ստիպված է լինում այդ կատարել իր հաշվին (1859 թ.)։ Այնուհետև նա դիմում է Մոսկվայում բնակվող հարուստ Հովհաննես Հովհանյանին, խնդրելով նվիրել Շուշու տպարանին մի ձեռքի մամուլ և հայերեն տառեր, որ և ստանում է։ Տպարանը սկսվում է կոչվել «Տպարան Սրբոյ էջմիածնի» և գտնվում է կոնսիստորիայի հսկողութիւն տակ։ Այս տպարանում հրատարակվում է Մաթևոս կաթողիկոսի «Ներածութիւն աստուածաբանական դիտելաց» գիրքը (200 էջ, Շուշի, 1863 թ.),

բայց հետևյալ տարին թեմական դպրոցի հոգեբարձութիւն (հոգեբարձու Համբարձում-բեկ Սարուխանյան) դիմումով Հովհ. Հովհանյանը հաստատում է, որ տպարանը նվիրել է ոչ թե էջմիածնին, այլ Ղարաբաղի հոգևոր թեմական դպրոցին և այնուհետև այստեղ 1864 թվականին հրատարակված գիրքը լույս է տեսնում թեմական դպրոցի տպարանում։ Այդ գիրքը գիտութիւնց մազիսարոս Կ. էյլանցի «Ներքինն կեանք հին Հայաստանի» նշանավոր աշխատութիւնն է, որը լույս է տեսել Շուշում 1864 թ.։ Այն թարգմանված է ուսանողներից Պերճ Պոռչյանի ձեռքով (որն այն ժամանակ աշխատում էր Շուշու թեմական դպրոցում) և կազմում է 200 էջ։ Թարգմանական լեզուն աշխարհաբար է։

1864 թվականից հետո Շուշում հոգևոր թեմական դպրոցի տպարանը հետզհետե հասնում է քայքայման։ Այս տպարանում 1874 թ. մեծ դժվարութեամբ հաջողվում է տպագրել Խորեն Ստեփանի «Հայկական աշխարհ» ամսագրի մի քանի համարները և միայն 80-ական թվականներին, երբ Շուշում նոր հիմնվում են բողոքական Միրզաչան Մահտեսի Յակոբյանցի և Բագրատ Տեր-Սահակյանի տպարանները, նրանց դեմ մրցելու նպատակով թեմական դպրոցի հատկացրած միջոցներով և հանդանակած գումարներով 1885 թվականին նորից բացվում է «Հոգևոր տեսչութիւն» տպարանը, որը նշանավոր արտադրանք չի տալիս։ Այստեղ տպագրված քիչ թե շատ նշանավոր աշխատութիւններից մեզ հայտնի են Մանուկ Աբեղյանի «Նմուշները» (բանաստեղծութիւնների ժողովածու), որի առաջին էջում հանդիպում ենք. «Տպարան հայոց հոգևոր տեսչութիւն», Շուշի, 1888 թ., որը 108 էջ է կազմում։

1881 թվականից Շուշում սկսում է աշխատել Միրզաչան Մահտեսի Յակոբյանցի տպարանը, որը XIX դարի վերջում տալիս է բավականին եռանդուն տպագրական արտադրութիւն։ Այս տպարանում լույս է տեսնում Բաֆֆու «Եկնթ»-ի առաջին հրատարակութիւնը («Արկածներ վերջին ուս-թուրքական պատերազմից»), հրատարակիչ՝ Արեւ Դավթյան Ապ-

րեսյանց, տպարան Միրզաչան Մահտեսի Յակոբյանցի, առաջին հրատարակություն: Շուշի, 1881 թ., 400 մեծագիր էջ:

Այս տպարանում նույն թվականին տպագրվել են Նիկոլայոս Տեր-Ավետիսյանի ուսանավորները «Քնար խոսնակ» վերնագրով (Շուշի, 1881 թ., 36 մեծագիր էջ), որը մասամբ թարգմանություններ են Հայնեից, Պուշկինից, Լեմոնտովից, Գյոթեից, Շիլլերից, Դոբրոլյուբովից, իսկ մասամբ ինքնուրույն են (օրինակ, «Շուշեցու Հայաստանը», «Շուշեցու իրեալը» (խանութպան դառնալու մասին) և այլն:

1882 թվականի մայիս ամսին Շուշում լույս է տեսնում «Գործ» գրական, քաղաքական ու ազգային ամսագրի առաջին համարը, որի խմբագիր-հրատարակիչը Սիմեոն Հախումյանն էր: Այնուհետև «Գործի» մնացած համարների հրատարակությունը 1883 թվականից սկսած տեղափոխվում է Թիֆլիս³, սակայն խմբագրությունը 1883 թվականին դեռևս մնում է Շուշում, իսկ 1884 թվականին նա էլ է տեղափոխվում Թիֆլիս:

1886 թ. Շուշում՝ Մ. Մահտեսի Յակոբյանցի տպարա-

³ «Գործ» ամսագրի 2-րդ գիրքը, լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1883 թ. ապրիլ ամսին՝ 1 վերնագրի տակ և բաղկացած է ընդամենը 16 էջից: Այդ համարի ծանոթության մեջ նշված է, որ «Գործի» գրաքննությունը կառավարության հրամանով տեղափոխված է Թիֆլիս, ուստի մենք ամսագիրը հրատարակում ենք Թիֆլիսում, բայց խմբագրությունը մնում էր Շուշում:

«Գործ»-ի 3-րդ գրքի (1884 թ. № 1) խմբագրումն ու հրատարակությունը տեղի են ունենում Թիֆլիսում: Սա «Գործի» երրորդ և վերջին համարն էր, որ բաղկացած էր 96 էջից:

«Գործի» 1884 թ. № 1-ը խմբագրականի մեջ կոչվում է «Գործի» երրորդ հատոր, նշանակում է, որ «Գործի» խմբագրությունը յուրաքանչյուր տարի լույս է ընծայել մեկական գիրք: Պարզ է, որ «Գործը» առանձին հաջողություն չի ունեցել: Վերջին գրքում խմբագիրը գանգատվում է, որ «բաժանորդների թիվը հասնում է 70-ի, դրանցից մեծ մասը անվճար» խմբագրությունը միջոցներ չի ունեցել լրիվ չափով հրատարակել ամսագիրը, այլ բաց է թողել 1883 թվականին բարակ հատորներ «Գործի» շարունակության իրավունքը օրենքի առաջ պահպանելու համար: Նույնն էլ արել է 1884 թ., հուլյս ունենալով հետագայում կանոնավոր ամսագրի հրատարակության գործը:

նում լույս է տեսնում Սկայորգու (Լեոյի) «Նոր ցավ» գրքվածքը (202 էջ):

1894 թ. նույն տպարանը լույս է ընծայում Ֆիրդուսու շափածո գրվածքը, որը կոչվում էր «Ֆիրդուսի՝ Ջոհակ-Բյուրասպի Աժդահակ» (ամբողջ վեպը Շահնամեից) թարգմանեց բնագիր պարսկերենից Սամուել Գյուրգադեանց, (44—22 էջ և ցանկ):

1896 թվականին Շուշու նույն տպարանում Երվանդ Լալայանի հրատարակությամբ լույս է տեսնում մեր նշանավոր «Ազգագրական հանդեսի» Ա գիրքը, որի ազգագրական բաժինը կազմում է 380 մեծագիր էջ և ուր տրված է Ե. Լալայանի ընդարձակ հոդվածը, նվիրված հայ ազգագրության տեսությունը, Լ. Բաբայանի հոդվածը Խոջալուի գերեզմանների մասին, Ռ. Վիրխովի հոդվածը «Կովկասի տեղը քաղաքակրթության պատմության մեջ» (Լ. Բաբայանի թարգմանությամբ), Ե. Լալայանի ընդարձակ աշխատությունը Զավաթի մասին (216-ից մինչև 371 էջ) և մի շարք այլ հոդվածներ: Որպես այդ համարի հավելված, գրքին կցված է մարդակազմությանը նվիրված ևս մեկ բաժին (130 էջ): «Հանդեսին» կցված են քարտեզներ, ժողովրդական եղանակների ձայնագրություն (Կարա-Մուրղայի) և այլն: «Ազգագրական հանդեսի» հաջորդ համարների հրատարակությունը Շուշուց տեղափոխվում է Թիֆլիս: Հանդեսի երկրորդ (բ) գրքում (1897 թ.) հրատարակվում է «Վարանդա» ընդարձակ աշխատությունը (խմբագրությամբ Ե. Լալայանի և մասնակցությամբ Լ. Աթարբեկյանի և Ղազար Տեր-Ղազարյանի), որը հարուստ ազգագրական նյութ է տալիս Շուշու, նրա գավառի և մասնավորապես Վարանդայի մասին: Այնուհետև «Ազգագրական հանդեսը» շարունակվում է տպագրվել Թիֆլիսում նույն ծավալով, մոտ մեկուկես տասնյակ տարի, որոնց ընթացքում հրատարակվում են 20-ից ավելի համարներ⁴:

Ինչպես երևում է մեր բերած նյութերից, XIX դարի վերջին տասնամյակներում տպագրական գործը Շուշում լայնու-

⁴ Տե՛ս տետր 13, էջ 21 և տետր 14, էջ 84

րեն ծավալվում է: Շուշում աշխատում էին երեք տպարան (Տոգեոր վարչության, Մ. Հակոբյանի և Բ. Սահակյանի), որոնք հնարավորություն ունեին տպագրելու բավականին խոշոր ու արժեքավոր գրքեր և ամսագրեր: Այստեղ լույս էին տեսնում մեր նշանավոր գրողների և ամսագրերի անգրանիկ հրատարակությունները:

XIX դարի իննսուներկու թվականներից սկսած Տոգեոր վարչության տպարանը փաստորեն դադարեցնում է իր գոյությունը, բայց XX դարում հիմնում է մի նոր տպարան՝ Բարաջանյանի տպարանը: Հրատարակչության գործը Շուշում հայերեն լեզվով շարունակվում է մինչև 1920 թվականը: Այդ մասին վկայում է ստորև բերած Շուշում հրատարակված թերթերի ցուցակը:

1. «Գործ»-ամսագիր, խմբագիր-հրատարակիչ Սիմեոն Հախումյան, 1882 թ. (1 հատոր):

2. «Ազգագրական հանդես»-խմբագիր-հրատարակիչ Ե. Լալայան, 1896 թ. (1 հատոր):

3. «Ղարաբաղ»-եռօրյա գրական հասարակական թերթ, խմբագիր-հրատարակիչ Ն. Յարամիշյան, 1911 թ. (13 համար, 1912 թ. 6 համար «Ղարաբաղի» խմբագիրը 1911—12 թթ. եղել է Սիմ. Տեր-Մինասյանը, որի մահից հետո խմբագիր եղել է Ն. Յարամիշյանը):

4. «Պայքար»-քաղաքական թերթ, 1914—1917 թթ.:

5. «Փայլակ»-քաղաքական հասարակական սոցիալ-գեմոկրատական շաբաթաթերթ, հրատարակիչ Լ. Վարդապետյան, խմբագիր՝ Խաչիկ Սամվելյան, 1915 թ.:

6. «Միածան»-գրական-գեղարվեստական և քննադատական ամսագիր: Խմբագիր-հրատարակիչ Մ. Պետրոսյան, —1919 թթ., տպարան Բարաջանյանի:

7. «Ապառաժ»-քաղաքական-հասարակական և գրական երկշաբաթաթերթ, օրգան հայ հեղափոխական դաշնակցության Շուշվա կոմիտեի, խմբագիր Հայր. Մուսայելյան, 1917—1919 թթ., տպարան Բաճաջանյանի:

8. «Աշխատանք»-քաղաքական-հասարակական, սոց-

հեղափոխական լրագիր, 1917 թ.:

9. «Ասպարեղ»-օրգան հայ հեղափոխական դաշնակցության, խմբագիր Հ. Մուսայելյան, 1917 թ. (1—9 համար): տպարան Բարաջանյանի:

10. «Նեցուկ»-հասարակական-քաղաքական լրագիր, հրատարակչություն ԲՄԴԲԿ Շուշվա կոմիտեի: Խմբագիր Ա. Հովհաննիսյան, 1917 թ. (լույս է տեսել ընդամենը 8 համար):

11. «Արցախ»-քաղաքական-հասարակական և գրական շաբաթաթերթ: Ազգային խորհրդի օրգան: Խմբագրական կոլեգիա, 1919 թ.:

12. «Ղարաբաղի սուրհանդակ»-լրագիր, կոալիցիոն կառավարության պաշտոնական հրատարակչություն, միայն 1919 թ.:

13. «Նոր կյանք»-հասարակական-քաղաքական օրգան, հրատարակչություն սոց.-դեմոկրատական խմբակի, միայն 1919 թ.:

14. «Գյուղացիական կոմմունա»-օրգան Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գյուղացիական առաջին ինտերնացիոնալ համագումարի (հայերեն, ռուսերեն և թուրքերեն լեզուներով), 1921 թ. (մեկ կամ երկու համար):

15. «Շուշում»-հրատարակչության թվականն անհայտ է: 1920 թ. Շուշում հայկական մասի ավերումից և Ղարաբաղի ինքնավար մարզի վարչական կենտրոնի Ստեփանակերտ տեղափոխվելուց հետո, հայերեն հրատարակչության գործը Շուշում համարյա բոլորովին դադարում է:

ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸ ՇՈՒՇՈՒՄ (ԳՊՐՈՅՆԵՐ)

Շուշին XVIII դարից սկսած եղել է Անգրկովկասի խոշոր կրթական լուսավորչական կենտրոններից մեկը: Նա ունեցել է բազմաթիվ դպրոցներ և այլ մշակութային հաստատություններ, որոնց կատարած դերն անժխտելի է:

Գեոևս Ղարաբաղի խանության ժամանակաշրջանում Շուշում մեշիդներին կից գոյություն ունեին մահմեդական

տարրական դպրոցներ: Այդպիսի մի դպրոցում, օրինակ, 1795 թվականին սովորել է խանական Ղարաբաղի պատմության հեղինակ Միրզա Ադիգեզալ բեկ Ղարաբաղցին⁵:

Նման կրոնական ծխական դպրոցներ ունեին և հայերը: Բայց սկզբում ոչ թե Շուշի քաղաքում, այլ Ղարաբաղի նշանավոր վանքերին կից: Այսպիսի դպրոցներ կային Գանձասարի և Սուրբ Հակոբի, ինչպես նաև Ղարաբաղից դուրս գրավող Տաթևի և մի շարք այլ վանքերում⁶:

XIX դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում Գանձասարի և Ս. Հակոբի վանքերում որպես վանական ապրում էր Հովսեփ վարդապետ Տեր-Ավագյանը (Արցախեցի մականունով), որը հմուտ էր աստվածաբանության, տրամաբանության, ճարտասանության, քերականության մեջ, թողել է մի շարք աշխատություններ, որոնց թվում գրաբարից-աշխարհաբար հայերեն բառարանը: Նրա աշակերտներից էր Տաթևի միաբան Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին, որի մոտ էջմիածնում սովորել է Մեսրոպը Թաղիադյանը, իսկ Թիֆլիսում նրան աշակերտել է Ստեփանոս Նաղարչյանը:

Մ. Թաղիադյանը պատմում է, որ իր Շուշի եղած ժամանակ (1821—22 թթ.) «իմաստասեր», «գիտնական», վարդապետ Հովսեփ վարդապետ Արցախեցուն և Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցուն Շուշու հարուստները բերել էին տվել իրենց տղաներին և աղջիկներին ուսում տալու համար⁷:

Բայց Շուշում ուսումնարանների բացման, ինչպես նաև կուլտուր-լուսավորչական ու տպագրական գործը մասնավորապես մեծ թափ է ստանում, երբ Շուշի է գալիս Բաղելի քարոզչական ընկերությունը (1823 թվականին): Պակաս եռանդուն չէր այս ընկերության գործունեությունն ուսումնական գործով: 1827 թվականին հիմնում են ուսումնարան

(հայկական մասում, մահմեդական թաղամասի սահմանի մոտ), որտեղ ընդունում են գլխավորապես Ղարաբաղցի 10—18 տարեկան հայ պատանիներին զանազան դասակարգերից, աշխատելով, որ ընդունվողները չբավորներ լինեն: Այս ուսումնարանը (Լեմսի շկոլը) սկզբում մեծ հաջողություն է ունենում, և նրա հիմնադրման երկրորդ տարում աշակերտների թիվը հասնում է 130 հոգու: Դպրոցում սովորում էին հայերեն գրել ու կարդալ, ուսումնասիրում էին Հին և Նոր կտակարանը, թարգմանում գրաբարից աշխարհաբար և ընդհակառակը, սովորեցնում էին նաև թվաբանություն և աշխարհագրություն: «Լեմսի շկոլում» դասավանդում էին նաև Հովսեփ վարդապետ Արցախեցին և Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին: Դպրոցը ժողովրդական բնույթ է կրում: Բացի կրոնական գրքերից միսիոներների հիմնած տպարանում հրատարակում են հայերեն դասագրքեր, այբբենարան, կազմում են աղյուսակներ, քերականական ձեռնարկներ: Ուսումնարանի սաներից ոմանք սովորում էին նաև ռուսերեն, հունարեն, լատիներեն: Առանձնապես կարևոր է շեշտել, որ միսիոներների դպրոցում և նրանց տպագրած հրատարակություններում գործածության մեջ է մտնում աշխարհաբար ժողովրդական լեզուն, Մոսկվայի կազարյան ձեռնարանի տպարանում հրատարակում են Ավետարանը աշխարհաբար լեզվով, իսկ Շուշում՝ Արցախեցու գրաբարից աշխարհաբար բառարանը:

Միսիոներների ուսումնարանում սովորածները, մասամբ միսիոներների օժանդակությամբ, իրենց հերթին Ղարաբաղում բացում էին փոքրիկ դպրոցներ, որտեղ շարունակում էին իրենց ուսուցիչների գործը:

Սակայն միսիոներների դպրոցական գործունեությունը Շուշում երկար չի շարունակվում⁸: Նրանք 1837 թ. թողնում են Շուշին և հեռանում: Սակայն Բաղելի քարոզչական ըն-

⁵ Մասնավորապես նրանց արգելվում է հայ երիտասարդներին ընդունել իրենց դպրոցը (Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր գործիչի, 1914 թ., էջ 84, և հետևյալները):

⁶ Մ. Թաղիադյանց, Հանապարհորդություն ի Հայս, Կալկաթա: 1847 թ. էջ 292:

⁸ Մասնավորապես նրանց արգելվում է հայ երիտասարդներին ընդունել իրենց դպրոցը (Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր գործիչի, 1914, էջ 95):

կերտված զպրոցական ութ տարվա գործունեությունը Շուշում բավականին խոր արձատներ է թողնում և ուժեղ շարժում նպաստում նրա կուլտուր-կրթական առաջադիմությունը: Միսիոներների սկսած դպրոցական գործունեությունը իր շարունակությունն է գտնում Շուշում գավառական ուսական և Շուշու թեմական հայկական ուսումնարանների հիմնադրումով:

Փամանակագրական կարգով այս երկու դպրոցներից նախ բացվում է Շուշու գավառական դպրոցը: Այն բացվում է XIX դարի 30-ական թվականների սկզբին, հավանականորեն 1830 կամ 1831 թվականներին⁹: Այս դպրոցը պետական էր, որտեղ Անդրկովկասի մնացած գավառական դպրոցների նման դասավանդումը հիմնականում տարվում էր ուսերեն լեզվով: Նրա նպատակն էր տարածել ուսաց լեզուն տեղական բնակչության մեջ: Մեր ձեռքի տակ է գտնվում 1850 թ. Շուշու գավառական ուսումնարանի վարիչի (смагритель) հաշվետվությունն ըստ ամիսների (սկսած 1850 թ. հունվարից), ուղղված Կովկասի ուսումնական շրջանի (округ) արքունական դպրոցների տեսուչին (Շամախի-Գերբենդյան դպրոցների կառավարիչին)¹⁰, որից երևում է, որ այդ ուսումնարանն իր հիմնադրումից մոտ 20 տարի հետո իրենից ներկայացնում էր ավելի շուտ տարրական կամ ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոց՝ կազմված էր երեք դասարաններից, որոնցում 1850 թվականի հունվարին սովորում են առաջին դասարանում 71 հոգի, երկրորդ դասարանում՝ 33 հոգի, երրորդում՝ 10 հոգի: Աշակերտների քանակն ամսեամիս 1850 թ. մի քանի հոգով ավելանում կամ պակասում է դասարաններում, իսկ

նրանց ընդհանուր թիվը հունվարին հավասար էր 114 հոգու, ապրիլին՝ 117 հոգու, սեպտեմբերին՝ 100, իսկ նոյեմբերին՝ 106 հոգու: Ուսումնարանի մանկավարժական կազմը բաղկացած էր վարիչից, երկու ուսուցչից (Կուզանով և Բոյարդին) և երկու կրթնուսուցչից (Մելքոնյան. Ար. և Ալավերդի օղլի), որոնք միաժամանակ ավանդում էին հայերեն և թաթարերեն татарский լեզուները:

Աշակերտները ըստ ազգությունների կազմում են՝ հայեր 92—82 հոգի (ըստ ամիսների), մուսուլմաններ 17-ից մինչև 20 հոգի: Ըստ ծագման (դասերի)՝

Բեկական ծագումով	—	34—43	հոգի (ըստ ամիսների)
Հոգևորական	—	8—14	»
Օբեր-օֆիցերական	—	4—7	»
Ազատ (մասֆ) մելիքական	—	5—13	»
Քաղաքացիների դաս	—	42—50	»
Զինովիկ. և անհատներ	—	4	»
Գյուղացիներ	—	3—5	»
Դպրոցին անհայտ ծագ.	—		

Հաշվետվության մեջ ասված է նաև, թե ինչ առարկաներ են անցնում Շուշու գավառական դպրոցում ըստ դասարանների:

1-ին դասարանում անցնում են՝

1. Կրոն (աղոթքներ):
2. Ռուսաց լեզու (ընթերցանություն քրիստոմատիայից և Կոխովի առակներից):
3. Թվաբանություն:
4. Հայերեն և թաթարերեն լեզուներ (ընթերցանություն):
5. Գեղագրություն:

2-րդ դասարանում անցնում են՝

1. Կրոն (Հանգանակ Հավատո և մահմեդական կրոնի ներածություն (իմամաթի մասին),
2. Ռուսաց լեզու (բացատրականում ընթերցանություն, պատմվածքներ և թարգմանություններ, գոյական անուններ),

⁹ Գավառական անվանյալ պետական դպրոցները 1831 թվականից բուխսեյին բացվել Անդրկովկասի զանազան քաղաքներում, դրանց թվում և Շուշում 1. (Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, էջ 91—92), իսկ ըստ «История Азербайджана» Баку, 1960 թ. հատ. 2, էջ 99—100, 1830 թ.:

¹⁰ Архив Министерства Внутренних дел Азерб. ССР, фонд 845, опись I, дело 13: «Дело о ведомостях Шушинского уездного училища в успехах и поведении учеников за 1850».

3. Թվաբանություն (ամենափոքրերը-կրտսերները՝ անվան թվերի բաժանումը, մեծերը՝ կոտորակներ),
4. Աշխարհագրություն (փոքրահասակները՝ ներածություն, մեծերը՝ Ռուսաստանի քաղաքները, գետային գլխավոր սիստեմները,
5. Հայոց լեզու (մինչև գոյական անունների հոլովումը):
6. Թաթարերեն (ընթերցանություն և բացատրական թեւագրություն),
7. Գեղագրություն (մաքրագրություն):

3-րդ դասարանում անցնում են՝

1. Կրոն (հավատո հանգանակ), մահմեդականները-նուշեր, ինչ որ 2-րդ դասարանում),
2. Ռուսաց լեզու (քերականությունից-տրական հոլով առանց նախդիրի), ընթերցանություն, օրինակներ ըստ կանոնների, պատմվածքներ, գրավոր աշխատանքներ),
3. Թվաբանություն (до перемещения членов краткой пропорции и задачи тройного правила),
4. Աշխարհագրություն (մաթեմատիկական-մեծ շրջաններ և երկրագնդի կառուցրածքի մասին),
5. Ընդհանուր պատմություն (ներածություն, Եվրոպա, եգիպտացիներ և պարսիկներ),
6. Ռուսաց պատմություն (առաջին շրջան),
7. Երկրաչափություն (հունվարին շկա),
8. Հայոց լեզու (մինչև գոյականների համաձայնությունը),
9. Թաթարական լեզու (ընթերցանություն թարգմանությամբ, բացատրական թեւագրություն),
10. Գեղագրություն¹¹:

Դատելով ըստ ավանդույտ առարկաների պետական գավառական դպրոցներն ունեն յուրահատուկ ծրագրեր, որտեղ հիմնականը լեզուն և թվաբանությունն է, բայց նշանակելի տեղ է բռնում նաև կրոնը: Դպրոցում անցնում են

¹¹ Այստեղ տալիս ենք հունվար ամսին անցնելիք առարկաների ծրագրերը: Հետևյալ ամիսներն անցնում են նույն առարկաների ծրագրերի շարունակությունը:

նաև պատմություն և աշխարհագրություն: Ավանդման հիմնական լեզուն ռուսերենն է, բայց այդ դպրոցներում ավանդվում են հայոց և թաթարերեն լեզուներ (հայ և մահմեդական երեխաների համար առանձին-առանձին): Այս տեղական լեզուներով ավանդվում է և կրոնը (կրոնուսույցը միաժամանակ և լեզվի դասատու է):

Շուշու մեր նշած գավառական դպրոցը գոյություն է ունեցել մի քանի տասնյակ տարի և զգալի դեր է խաղացել ռուսաց լեզվի տարածման մեջ: Այդ դպրոցի ուսուցիչները թեմական դպրոցի բացման առաջին տարիներին մասամբ լրացրել են թեմական մանկավարժական կազմը: Այսպես, օրինակ, գավառական ուսումնարանի վարիչ՝ հայազգի Մելքոն Խիտրովը XIX դարի 40-ական թվականներին միաժամանակ նշանակվում է թեմականի տեսուչ և, ըստ կետի, թեմականում նոր մանկավարժական կարգեր է մտցնում¹²:

Շուշու պետական գավառական դպրոցը 70-ական թվականներից վերափոխվում է և դառնում Շուշու պետական քաղաքային դպրոց¹³, որը պահպանում է իր գոյությունը մինչև 1920 թվականը որպես ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոց և բավականին մեծ դեր է խաղում Շուշում, տալով բավականին սովոր մտավորական կադրեր: Այս դպրոցում սովորել են գլխավորապես հայեր, որոնք կազմել են աշակերտների մեծամասնությունը¹⁴:

¹² Տե՛ս «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», Թիֆլիս, 1914 թ., էջ 189—203:

¹³ Քաղաքային դպրոցի հիմնադրման տարին համարվում է 1875 թ. «Աղագրական հանդես», 1897 թ., էջ 106, տետր 14, էջ 19:

¹⁴ 1897 թ. հայ աշակերտների թիվը դպրոցում հավասար էր 131 հոգու, թաթարներինը՝ 36 հոգու, ռուսներինը՝ 4 հոգու: Հայերը մնացած տարիներին նույնպես միշտ մեծամասնություն են կազմել: Շուշու քաղաքային դպրոցը հանձինս իր ուսուցիչների (Յակով Զեղզեհիձե, Սալահ բեկ Զահրաբեկով և Համբարձում Տեր-Եղիազարով) 1891 թվականին սպաղարույթյան է տվել մի շարք հետաքրքիր աշխատություն Շուշի քաղաքի և նրա անաչնագործության, նաև շերամապահության մասին): Տե՛ս Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа вып II, Тифлис, 1891, стр 1—79 „гор. Шуша“ վերնագրի տակ: Տե՛ս

Հայկական կուլտուրայի զարգացման տեսակետից Շուշու գավառական (հետագայում քաղաքային) պետական ուսումնարանից անհամեմատ ավելի մեծ դեր է խաղացել Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցը, որը բացվել է Շուշում 1838 թ. հունիսի 22-ին և պահպանել է իր գոյությունը մինչև 1920 թվականը (մինչև Շուշու հայկական թաղամասի ավերումը): Այս դպրոցի գոյությունը 75-ամյա հոբելյանին է նվիրված մեր նշանավոր պատմաբան Լեոյի 692 էջ կազմող խոշոր աշխատությունը, որը կոչվում է «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» (1838—1913 թթ.), հրատարակություն նույն դպրոցի հոգևորարձույթի (Քիֆիս, 1914 թ.), որը բովանդակալից աշխատություն է, կազմված դպրոցի և Ղարաբաղի կոնսիստորիայի արխիվային նյութերի հիման վրա:

Ղարաբաղի թեմական դպրոցը XIX դարում և XX դարի առաջին երկու տասնամյակներում ուսաստանների 4 հայկական թեմական միջնակարգ դպրոցներից մեկն է: Այդ 4 հայկական միջնակարգ դպրոցներն էին՝ Ներսիսյան դպրոցը Քիֆիսում, Երևանի թեմական դպրոցը, Նոր Նախիջևանի դպրոցը (Գոնի Ռոստովում) և Շուշու թեմականը¹⁵:

Իր գոյության առաջին տարիներին Շուշու թեմական դպրոցը շատ խղճուկ պատկեր էր ներկայացնում: Նա շուներ միջոցներ, մշտական բյուջե, ուսուցիչները մեծ մասամբ կրոնականներ էին, աշխատում էին առանց վարձատրության: Սակավ էր աշակերտների քանակը, դասարանների թիվը, խղճուկ էր ուսման ծրագիրը: Բացման առաջին տարին աշակերտների թիվը «քսանից ավելի էր», գոյություն ուներ մի-

այն մի դասարան: Ժամանակի ընթացքում աշակերտների և դասարանների թիվը աստիճանաբար ավելանում է: Ուսուցիչների մի մասին սկսում են աշխատավարձ նշանակել, բայց դպրոցի բյուջեն երկար տարիներ դեռևս անկանոն էր մնում: Աստիճանաբար դպրոցի բյուջեն էլ ավելանում էր¹⁶: 1832 թ. դպրոցն արդեն ուներ 65 աշակերտ և 4 ուսուցիչ: 1840 թվականին դպրոցում ավանդում էին հետևյալ առարկաները՝ 1) աստվածային օրենք, 2) սրբազան պատմություն, 3) հայոց քերականություն, 4) ռուսաց լեզու (ընթերցանություն և քերականություն), 5) պարսկերեն լեզու, 6) թվաբանություն և 7) երգեցողություն:

Թեմական դպրոցը 1838 թ. մինչև 1860 թ. ենթարկվում էր կոնսիստորական կառավարությանը և ուներ երկդասարանյան կազմ, իսկ 1860 թվականից սկսած նա ստանում է ժողովրդական կառավարություն (կառավարվում է ժողովրդի ընտրած հոգաբարձուների կողմից) և ժողովրդական կառավարության առաջին շրջանում (1860—1889 թթ.) ուներ 3—4 դասարանյան կազմ, իսկ 1889 թ. հետո ստանում է վեցդասարանյան կազմ, որը և պահպանում է մինչև նրա վերջնական փակումը 1920 թ.: Ճիշտ է, «ժողովրդական կառավարության օրոք էլ շատ հաճախ համառ պայքար է մղվում հոգևորականների և աշխարհիկ հոգաբարձուների մեջ, հաճախ թեմականի տեսուչներ են նշանակվում հոգևորական անձինք, թեմական դպրոցի կառավարման գործում հաճախ խառնվում էր էջմիածինը, բայց ժողովրդական աշխարհիկ կառավարությունը ընտրած հոգաբարձուների միջոցով, որ հաստատվել էր էջմիածնի կանոնադրությամբ, հիմնականում պահպանվում է սկսած 1860 թ.:

1860 թվականից սկսած թեմական դպրոցի բյուջեն աստիճանաբար կանոնավորվում է, դպրոցը դառնում է միջնա-

¹⁵ Նաև նույն գրքի երկրորդ բաժնում, էջ 90—95 „Шелководство в Шушинском уезде“.

¹⁶ Բայցի այս թեմական դպրոցներից, ուսաստաններն ունեն նաև էջմիածնի ճեմարանը, որ համարվում էր բարձրագույն կարգի դպրոց, Քիֆիսի Հովնանյան և Գայանյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցները, Բաքվի Հոփսիսյան օրիորդաց դպրոցը, որոնց XX դարում միացել է Շուշու Ղուկասյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցը:

¹⁶ Թեմի հատկացրած առանձին եկամուտները, կալվածքներից ըստացված տարբեր միջոցները դպրոցը չէին ապահովում: Նույնիսկ հետագա տարիներին, երբ ուսուցիչները երբեք կանոնավոր և ժամանակին աշխատավարձ չէին ստանում, ինչպես որ գոյություն ուներ պետական դպրոցներում:

կարգ, ավելանում է սովորողների և դասարանների թիվը, թեև ըստ տարիների տեղի էին ունենում որոշ տատանումներ, ինչպես երևում է Լեոյի աշխատության հիման վրա կաղմած մեր աղյուսակից¹⁷:

Աղյուսակ № 11

	Աշակերտների քանակը			Դասարանների քանակը	
	Ընդամենը	Նախապատրաստական	Հիմնական դասարան	Նախապատրաստական	Հիմնական
1863	245	131	114	3	2
1871	313	—	—	3	3
1879	334	—	—	1880 թ. Մադրնյանի տեսուչ օրով բացվում է 5-րդ մանկավարժ. դասարան	
1888	492	—	—	Բացվում է 6-րդ դասարան 1892 թ. կաշին 3 նախապատ. 6 հիմնական և 2 գուղահեռ	
1898	492	—	—	Գյրոցն ուներ ընդամենը 13 դաս. Գյրոցն ուներ ընդամենը 13 դաս.	
1896	563	—	—		
1898-99	503	—	—		

Աղյուսակից երևում է, որ աշակերտների ընդհանուր քանակը զգալի շափով պակասում է եկեղեցական կալվածքների պետության կողմից խլված տարիներին, երբ թեմականը նույնիսկ ժամանակավորապես փակվում է: Համեմատաբար քիչ էր աշակերտության քանակը և դպրոցի գոյության վերջին տարիներին:

Գյրոցի բյուջեն համեմատաբար ապահովվում է դպրոցի 75-ամյա հորելյանական տարիներին, երբ նա ստանում է խոշոր նվիրաբերումներ¹⁸:

Ինչպես ասացինք, մեծ է եղել Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի¹⁹ կատարած դերը Անդրկովկասի և մանա-

վանդ Շուշու հայկական մշակույթի դարգացման գործում: Իր 82-ամյա գործունեության ընթացքում նա ավել է հազարավոր շրջանավարտներ, որոնք չնչին բացառությամբ են միայն հոգևորական պաշտոններ ստանձնել և կրոնավորներ դարձել, այլ իրենց սովար մեծամասնությամբ դարձել են գավառական դպրոցների դասատուներ և լրացրել են հայ մտավորականության շարքերը: Նրանցից շատերը շարունակել են իրենց կրթությունը արտասահմանյան բարձրագույն հաստատություններում²⁰, ինչպես նաև Ռուսաստանում, դարձել են նշանավոր բժիշկներ, լեզվաբաններ, հասարակագետներ, շատերը ավարտել են էջմիածնի ճեմարանը և հետագայում նշանավոր դեր են խաղացել հայկական լեզվագիտության և գրականության մեջ, իսկ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո դարձել են Հայաստանի Հանրապետության ակադեմիկոսներ, պրոֆեսորներ և որակյալ մանագետներ: Հայագետ-գրականագետ Մաղաբյա Պուլուզյանի վերատեսչության ժամանակ (1870—74 թթ.) նրա աշակերտներից հետագայում նշանավոր դարձան Լեոն, Սեմիոն Հախումյանը, Կոստ. Մելիք-Շահնազարյանը, Մուրացանը (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյան), Արսեն Տերտերյանը, քիմիկոս Հակովբ Հովհաննիսյանը:

Առանձնապես նշանավոր մանկավարժական և ուսուցչական կարգեր է ունեցել Շուշու թեմական դպրոցը իր ավելի քան 80-ամյա գոյության ընթացքում: Բավական է նշել այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են Պետրոս Շանշյանը, որը թե-

Շուշու թեմականում սովորողների թվում հանդիպում ենք և Անդրկովկասի թաթարների 1868—1869 թթ. ցուցակների մեջ: Հաջին (արձանագրված է Հաջիյանց) և Կնյազ Ուսցին (Շուշու խանի աղբյուրից): Տե՛ս Լեո, վերը նշած աշխատությունը, էջ 354:

²⁰ Ուշագրավ է, որ XIX և XX դարերում թեմականցիներին Ռուսաստանի բարձրագույն հաստատություններում չէին ընդունում սովորելու (բացառությամբ պրիսոներոլոգիական, գյուղատնտեսական և առևտրական բուհերի, որտեղ թեմականցիներն ընդունվում էին) և այդ պատճառով թեմականցիները իրենց բարձրագույն կրթությունը ստանում էին արտասահմանում (մեծ մասամբ Գերմանիայում, Շվեյցարիայում):

¹⁷ Տե՛ս Լեոյի հիշյալ աշխատությունը, էջ 181 և հետևյալները:

¹⁸ Տե՛ս Լեոյի հիշյալ աշխատությունը, էջ 629 և հետևյալները:

¹⁹ Շուշու թեմականը կոչվում էր նաև «սեմինարիա», «ճեմարան», իսկ Շանշյանի ժամանակ «եղիշյան աղգային հոգևոր դպրոց», սակայն հիմնականում «Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոց»: Ուշագրավ է նշել, որ

մական դպրոցի վերատեսուչ է եղել 1863—1864 թվականներին և եղել է Շուշում ժամանակի դեմոկրատական շարժման ներշնչողն ու գործիչը և 1864 թվականին կղերականության ջանքերով ամբողջ ուսուցչական կազմի հետ արձակվում է դպրոցից²¹։

Շանշյանից և Պ. Պոռշյանից հետո (70-ական և 80-ական թվականներին) մենք թեմականի ուսուցչական կազմի մեջ հանդիպում ենք Ղազարոս Աղայանին, Ս. Մանդիկյանին (տեսուչ, 1889), Լ. Աթաբեկյանին, Մակար վարդ. Բարխուտարյանին, Մանուկ Աբեղյանին (որի գրչին է պատկանում Շուշում հրատարակված «Նմուշներ» վերնագրով բանաստեղծությունների ժողովածուն, 1888 թ.)։ 90-ական թվականներին այս դպրոցում տեսչություն էր անում Լևոն Մարգարյանը (1892—94), երգեցողության նշանավոր ուսուցիչ Ստեփան Գեմուրյանը, որ երկար տարիներ մինչև XX դարի առաջին տասնամյակները դասավանդել է Շուշու թեմականում, հայտնի ազգագրագետ Եր. Լալայանը, գրաբարի դասատու Ասլան Շահնազարյանը, որը երկար տարիներ՝ սկսած 1897 թ., դասավանդել է թեմականում, իսկ խորհրդային իշխանության ժամանակ պրոֆեսորի կոչումով աշխատել Երևանում, և ուրիշներ։

XX դարի սկզբներին թեմականն ունեցել է ոչ պակաս

²¹ Պետրոս Շանշյանի վերատեսչության օրոք Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցը ստանում է «Եղիշյան հոգևոր ազգային դպրոց» անունը, բայց նրան պաշտոնից ազատելուց հետո հին անունը նորից վերականգնվում է։ Ուշագրով է նաև Շուշու արհեստավորության՝ ավելի ճիշտ «Հայազգի բնակչաց Շուշի քաղաքի» 47 ստորգրությունը հոգաբարձությանն ուղղված բողոքը Շանշյանի և մանկավարժական կազմի դպրոցից ազատելու դեմ (Լեո, նշվ. աշխատ., էջ 340)։ Պետրոս Շանշյանի ժամանակ Շուշում բացվում է Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը (1864 թ.)—Մարիամ Հախումյանի ջանքերով։ Այդ գործին մեծ շահով նպաստում է Պ. Շանշյանը և նոր բացված Մարիամյան դպրոցը, որի ուսումնական մասը, ըստ կանոնադրության, գտնվում էր Եղիշյան ազգային դպրոցի տեսչի հսկողության տակ (Լեո, նշվ. աշխատ., էջ 293—295)։ Այս դեպքին է նվիրված Պ. Պոռշյանի բրոշյուրը «Տիրամոր Ս. Մարիամի օրիորդաց ուսումնարանի բացվելը» (Շուշի, 1864 թ.)։

ականավոր դասատուներ, ինչպիսին է հայտնի հրապարակախոս, պատմության դասատու Գարեգին Խաթակյանը (ըսպանվել է տաճիկների ձեռքով Սիամանթոյի, Վարուժանի, Զարգարյանի և ուրիշների հետ 1915 թվականին), հայտնի լեզվաբան, հետազոտում ՀեՍՀ ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանը, Արշակ Զիլինգարյանը, Ավետիք Տեր-Պողոսյանը (տեսուչ 1908—10 թվականներին), Լևոն Թախտաճյանը (բնագետ-գյուղատնտես), Նիկոլ Աղբալյանը, Սպիրիդոն Մելիքյանը (էրաժիշտ-դասատու), Հայրապետ Մուսայելյանը, Անուշավան Տեր-Միքայելյանը, Արշակ Տոնյանը և ուրիշներ։ 1910—13 թվականներին տեսչության պաշտոն է վարում բժիշկ Յարամիշյանը, որի ժամանակ թեմականում մտցնում են գյուղատնտեսական գիտելիքների ավանդումը (այն հանձնվում է մասնագետ ուսուցիչ Լևոն Թախտաճյանին)։

Խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին՝ թեմական դպրոցի գոյության վերջին տարիներին, ուսուցչական կազմի մեջ մենք հանդիպում ենք այնպիսի տեսուչների և ուսուցիչների, ինչպիսիք են Խաչիկ Մամվելյանը (1915—16 թթ.), Ալեքսանդր Մատուրյանը (1916—20 թթ.)՝ հայտնի բոլշևիկ, որը սպանվեց 1920 թվականի գարնանը մուսավաթականների ձեռքով, Արմենակ Ղարազոզյանը (բոլշևիկ, Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի առաջին քարտուղար), Արշավիր Քամալյանը և տղերիս հեղինակը (ուսաց լեզվի և պատմության դասատու թեմականում՝ 1915—1920 թթ.)։

Շուշու թեմական դպրոցն ունեցել է արխիվ, ունեցել է (որոշ տարիների ընթացքում) իր տպարանը, գրադարանը, որը կազմակերպվել էր 1869 թ.։ Դպրոցական շենքը սկզբում վերցվում էր վարձով, 1871 թվականի սեպտեմբերի 17-ին դպրոցը տեղափոխվեց Բաղդասար միտրոպոլիտի կառուցած շենքը (առաջնորդարանը), իսկ 1898 թվականին թեմականը տեղափոխվում է իր նոր շենքը²², ուր մնաց մինչև 1920 թ.

²² Սկզբում 3 դասարան, հետո մնացածները։

կառուցած Անդրեաս Խանդամիրյանի օրիորդաց դպրոցի օգտին կտակած փողերով, սակայն օրիորդաց (Մարիամյան) դպրոցը տեղափոխվում է առաջնորդարանի (այսինքն թեմականի) շենքը, իսկ թեմականը՝ նոր կառուցված շենքը (Լեո, նշվ. աշխ., 555): Թեմական դպրոցի նոր շենքն ունեւր ընդարձակ դահլիճ, այն նույնքան մեծ էր, ինչպես և ռեալականի նոր շենքի (Առաֆելլյանի միջոցներով կառուցված) դահլիճը (սրանք ամենամեծ դահլիճներն էին Շուշի քաղաքում, եթե չհաշվենք Խանդամիրյանի դահլիճը, որտեղ թատերական ներկայացումներ էին տրվում մինչև նրա այրվելը՝ 1905 թվականի հայ-թուրքական կոտորածների ժամանակ): Թեմականի դահլիճում հաճախ տեղի էին ունենում դպրոցական հանդեսներ, ներկայացումներ:

Թեմական միջնակարգ դպրոցը, որ Շուշու բոլոր զբարոցների մեջ ամենից հինն էր (եթե չհաշվենք միսիոներների դպրոցը) և ամենից երկարակյացը, մի քանի տարով փակվում է իր գոյության առաջին տարիներին, և ապա 2 տարով եկեղեցական կալվածքների ցարական կառավարության կողմից բռնագրավման ենթարկված տարիներին (1903-1905 թթ.) և նորից վերաբացվում է 1905 թվականի հեղափոխության ժամանակ: Այս դպրոցը ընդհանրապես ծառայել է քաղաքի դեմոկրատական խավերի կրթության գործին, որտեղ սովորողները մեծ մասամբ Շուշու արհեստավորական դասի զավակներն էին, քիչ թվով հոգևորականների զավակները և աշակերտության կազմով նա խիստ տարբերվում էր Շուշու ռեալականից, որտեղ սովորողներն իրենց սովար մեծամասնությամբ բեկերի, ազնվականների և վաճառականների զավակներ էին:

Թեմականի աշակերտությունը ակտիվ մասնակցություն է ցույց տվել Ռուսաստանի հեղափոխական շարժմանը, դպրոցական ցույցեր կազմակերպել և 1906 թվականին մի շարք պահանջներ ներկայացրել:

Շուշում աշխատող դպրոցների թվում տեղին է նշել ժամանակագրական կարգով Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը,

որը ըստ էության ծխական դպրոց էր և իր բազմամյա գոյության ընթացքում կրթել ու դաստիարակել է բազմաթիվ հայ աղջիկներին: Նա բացվում է Շուշում, ինչպես վերը նշեցինք, Մարիամ Հախումյանի (հոգաբարձու Համբարձում Հախումյանի կնոջ) նախաձեռնությամբ 1864 թվականի հուլիսի 7-ին: Այս դպրոցը պահպանվել է մինչև 1920 թ. և հայ օրիորդների կրթության գործում խաղացել է իր զգալի դերը: Հայկական միջնակարգ օրիորդաց Ղուկասյան դպրոցը բացվում է Շուշում XX դարի 20-ական թվականներին և հազիվ գոյություն է ունենում մի քանի տարի:

1881 թվականին Շուշում բացվում է մի նոր տիպի դպրոց և՛ Շուշու ռեալական դպրոցը, որը մոտ 40-ամյա գոյության ընթացքում պակաս դեր չի խաղացել Շուշու մտազ սերնդի կրթության գործում, քան Ղարաբաղի թեմականը, թեև թեմականի նման երկարամյա կյանք չի ունեցել: Այս դպրոցը պետական դպրոց էր, որտեղ ուսումը տարվում էր ռուսերեն լեզվով և որտեղ սովորում էին հայեր, թաթարներ և ռուսներ, սակայն սովորողների սովար մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Ի տարբերություն ռուսական դիմնազիանների, որտեղ ուսման գործում պլաավոր դեր էին խաղում դասական և նոր լեզուները (լատիներեն, հունարեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն), ռեալական դպրոցը պլաավորապես ուղարկություն էր դարձնում բնագիտական ու ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների վրա: Այս դպրոցն ավարտողները իրենց ուսումը մեծ մասամբ շարունակում էին Ռուսաստանի տեխնիկական բուհերում և դառնում ճարտարապետներ, հաղորդակցության ուղիների ինժեներներ և նման տեխնիկական գծով աշխատող մասնագետներ: Ռեալական դպրոցի բացումը Շուշում որոշ վտանգ է սպառնում թեմական դպրոցին, քանի որ նա պետք է դեպի իրեն քաշեր քաղաքում սովորել ցանկացողներին, մանավանդ, որ նա միանգամայն ապահովված էր պետական միջոցներով (կայուն բյուջեով) և ավելի ապահով ու լայն ասպարեզ էր խոստանում այդ դպրոցն ավարտողներին հետադաշում ուսումը

շարունակելու և լավ պաշտոններ գրավելու համար (նա ապահովում էր ուսերենին տիրապետելը): Եվ հիրավի, Շուշու այդ դպրոցում սովորելու ցանկությունը խիստ մեծ էր, մանավանդ ունեւոր դասակարգերի կողմից, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին իրենց զավակներին մտցնել այդ դպրոցը:

Առհասարակ Կովկասում կային մի քանի պետական գիմնազիաներ ու սեբասթիական դպրոցներ: Այսպես, 1893 թ. Կովկասի ուսումնական օկրուգում կար 8 սեբասթիական դպրոց²³, իսկ 1898 թ. Կովկասի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձության հաշվետվության համաձայն օկրուգում կար 9 սեբասթիական դպրոց 3494 աշակերտներով, որոնցից Թիֆլիսի սեբասթիականում՝ 632 աշակերտ, Բաքվի սեբասթիականում՝ 607 աշակերտ, Շուշու սեբասթիականում 334 աշակերտ, Քուսթայիսի՝ 241 աշակերտ և այլն²⁴: Շուշու սեբասթիականը իր աշակերտների թվով 3-րդ տեղն էր գրավում Կովկասում:

Շուշու սեբասթիականը ուներ 2 նախապատրաստական և հիմնական դասարան: Աշակերտները 6-րդ դասարանն ավարտելուց հետո ստանում էին հասունության վկայական, իսկ 7-րդ դասարանն ավարտելուց հետո՝ ավարտական վկայական:

Հետաքրքիր է Շուշու սեբասթիականի աշակերտության ազգային կազմը 1893 և 1898 թթ.²⁵:

Աղյուսակ № 12

	Հայեր	Անդրկովկ. թաթարներ	Ռուս	Վրաց.	Այլք	Ընդամենը
1893	223	38	12	—	—	273
1898	262	50	13	3	6	334

Այսպիսով, հայերը սեբասթիականի աշակերտության թվում

²³ «Кавказский календарь» на 1893 год.

²⁴ «Кавказский календарь» на 1900 год.

²⁵ «Кавказский календарь» на указанные годы.

կազմում են 80 տոկոսից ավելին, թաթարները մոտ 15 տոկոս և ավելի չնչին է ռուս և վրացի աշակերտների քանակը:

Շուշու սեբասթիական դպրոցը ուներ վերատեսուչ (директор), տեսուչ (инспектор), կրոնուսույցներ (3 լեզվով) և ուսուցիչներ, որոնք ավանդում էին հեռեկալ առարկաները. ռուսաց լեզու, մաթեմատիկա, պատմություն, բնագիտություն, աշխարհագրություն, ֆրանսերեն և գերմաներեն, գծագրություն և գեղագրություն, երաժշտություն, երգեցողություն, ազդեցիկներեն լեզու, ուներ իր դպրոցական բրժիշկը և դաստիարակների օգնականը (помощник классных поставщиков):

1905 թ. հեղափոխությանից հետո հայերի (գուցե և թաթարների) համար մտցված էր մայրենի լեզվի դասավանդում, որը կատարում էր կրոնուսույցը (եզ. Թարխանյան) հայոց պատմության հետ միասին (եկեղեցական պատմության անվան տակ):

Սեբասթիական դպրոցն ունեցել է նշանավոր ուսուցիչներ (գիրեկտոր և մաթեմատիկոս Ա. Ն. Իվանով, հնագետ Գումմել²⁷, Միրբայել Ղարաբեկյան՝ գերմաներեն, Հարութ Մելիքյան՝ ֆիզիկա, ֆրանսերեն և այլն), ոչ պակաս նշանավոր աշակերտներ, որոնք դպրոցն ավարտելուց հետո, հետագայում դարձել են ականավոր հասարակական գործիչներ (Բոգդան Միրզաչան Կնունյանց, Լևոն Աթարբեկյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Հայկ Գյուլիբեկյան, Սաքո Սահակյան, Սլավա Կասպարյան): 1905 թ. հեղափոխության օրերին սեբասթիականի աշակերտությունը կազմակերպել է բուն աշակերտական ցույցեր և այդ տեսակետից առաջատար դեր խաղացել Շուշու ամբողջ աշակերտության կյանքում, ունեցել է

²⁶ Սեբասթիական դպրոցում սովորող աշակերտների սոցիալական ծագման և բյուջեի մասին տես աղյուսակ № 13-ում բերված տվյալները, որը վերաբերում է 1896—97 թվականներին:

²⁷ «Известия Азерб. филиала Ак. Наук за 1938 г.» стр. 77. «Гумель»-ի հոգվածը—Раскопки в НКАО в 1938 г. և «М. А. Казиев»-ի գիրքը «Азербайджан».—«Исторические и достопримечательные места». Баку, 1960.

իր ընդհատակյա աշակերտական մամուլը: Մեծ է եղել նաև նրա ակտիվ մասնակցությունը 1917 թ. հեղափոխությունը:

Ռեալական դպրոցը ունեցել է համեմատաբար ավելի ընդարձակ բյուջե, համեմատաբար բարեկարգ ֆիզիկական ու քիմիական կաբինետներ, ընդարձակ ընդհանուր ու ֆունկցիոնալ գրադարան (գլխավորապես ռուսերեն լեզվով), որանը ես՝ գրքի հեղինակս գրադարանապետի պաշտոն եմ վարել 1918—20 թվականներին: Ընդարձակ դպրոցական դահլիճ էր նոր շենքում (Առաֆելյանի ծախսով կառուցված), ուր դպրոցը տեղափոխվել էր 1908 թվականին (Մովսես բեկի տնից):

XIX դարի վերջերին Շուշում բացվում է ևս մի դպրոց, որը մեծ դեր է կատարում Շուշու աղջիկների կրթության գործում: Դա ռուսական օրիորդաց Մարինսկու դպրոցն էր, որի բացումը հավանականորեն կատարվել է XIX դարի 90-ական թվականներին: Այս դպրոցը գտնվում էր «Նոր ժամի» («Կանաչ ժամի») թաղամասում, թեմական դպրոցի փողոցի վրա, թեմականից քիչ բարձր: Իրենից ներկայացնում էր, իմ կարծիքով, прогимназие-ի տիպի դպրոց և իր գոյությունը պահպանել է մինչև 1920 թվականը, ունենալով միջին հաշվով 200—300 աշակերտուհի, որոնց մեծ մասը հայուհիներ էին (1898 թվականին 257 աշակերտուհիներից՝ 240 հոգի) և շնչին էր թաթարների թիվը (257-ից՝ 2 հոգի: Կային նաև ռուս աղջիկներ (14 հոգի) և այլք (1 հոգի)²⁸:

Մենք այստեղ չթվեցինք Շուշում մենչև 1917 թվականը եղած բոլոր դպրոցների անունները, այլ կանգ առանք միայն հայկական և ռուսական գլխավոր դպրոցների վրա: Բացի դրանից, Շուշին ունեցել է նաև մի քանի ծխական (տարրական) հայկական դպրոցներ, XX դարի երկրորդ տասնամյակում ունեցել է հայկական միջնակարգ օրիորդաց դպրոցը (Մարիամ-Ղուկասյան դպրոց), որի շենքը ռեալական դպրոցի փողոցի վրա էր գտնվում: Դպրոցը հիմնվել է շուշեցի եղբայրք Ղուկասյանների խոշոր նվիրատվության գումար-

ներով²⁹, Շուշու հայկական մասի ավերումից մի քանի տարի առաջ և ընդամենը մի քանի տարվա կյանք է ունեցել: Այս դպրոցի առաջին տեսուչը Հայրապետ Մուսայելյանն էր, իսկ 1916 թվականից հետո Ասլան Շահնազարյանը³⁰:

Նախահեղափոխական Շուշին ունեցել է նաև մի շարք այլ դպրոցներ, որոնցից նշանավոր է ռուս-թաթարական դպրոցը, XIX դարի սկզբին ունեցել է նաև երաժշտական դպրոց:

Մեր այստեղ տված տեղեկությունները XIX դարում և XX դարի սկզբին Շուշում գոյություն ունեցող դպրոցների մասին բավական են զարու այն եզրակացություն, որ Շուշին այդ ժամանակաշրջանում եղել է հայկական խոշոր (նաև ռուսական) կրթական-կուլտուրական կենտրոն:

Աղյուսակ N 13, որը մենք վերցրել ենք Եր. Լալայանի խմբագրած «Ազգագրական հանդեսի» 1897 թ. էջ 102—113 «Վարանդա» վերնագիրը կրող աշխատությունից, որոշ շափով ամփոփ հասկացողություն է տալիս Շուշում այդ թվականին գոյություն ունեցող դպրոցների, ռուսացիչների, աշակերտության սոցիալական ծագման և մի շարք այլ խնդիրների մասին (տալիս ենք աղյուսակը ամբողջովին, բայց առանց գլուղական դպրոցներին վերաբերող տվյալների): Աղյուսակի մեջ կան որոշ սխալներ, օրինակ թեմականի հիմնադրումը տված է 1843 թվականը, իսկ մենք աղյուսակը տալիս ենք առանց փոփոխելու:

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԾՈՒՇՈՒՄ

Ըստ երևույթին հայկական թատրոնը Շուշում սկիզբ է առնում XIX դարի վաթսույնական թվականներին: Այդ մասին վկայում է հայ նշանավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը,

²⁹ Տե՛ս ևս «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», էջ 633, Թիֆլիս, 1914 թ.:

³⁰ Տե՛ս Հովհաննես Պետրոսյան, «Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժուռնալիստներ» կենսամատենագիտական ծանոթագրություններով, Երևան, 1960:

²⁸ «Кавказский календарь» на 1900 г.

ռանդուն մասնակցութեամբ 1865 թ. ներկայացնում են Սրապիոն Հեքիմյանի «Մամվելը», «Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգութիւնը և տեսարաններ «Շկոլի վարժապետից»։ Չրմշկյանի խմբի ներկայացումները ունենում են անսպասելի հաջողութիւն, շնորհիվ Շուշվա երիտասարդութեան արտահայտված մեծ համակրանքի³³։

Չմշկյանի գրքում ուշադրութեան արժանի են այն տողերը, որտեղ նա գրում է. «Մենք Ղարաբաղում գտանք համակրութիւն, միաբան համակրութիւն, որ այդ համակրութեան սկզբունքների մեջ կար երկպառակութիւն։ Կային երկու կուսակցութիւններ՝ շանշիական և սարգսական։ Մեկին պատկանում էր հայ պատանեկութեան ուժը, մյուսին՝ մարդկութեան հարուստ դասը, փառասեր և շահասիրական նպատակին հետևող մարդիկ։ Մենք գտանք համակրութիւն պատանեկութեան կողմից։ Մեզ բավական էր այդ պատանիների համակրութիւնը, սկսեցինք գործը»։

Չմշկյանը ճիշտ գնահատական է տալիս այդ կուսակցութիւններին և ինքը համակրութիւն է փնտրում երիտասարդութեան մեջ։ «Շուշվա ներկայացումներով Գ. Չմշկյանը, Ամերիկյանը և Սեդրակ Մանգինյանը սկիզբ դրին այնտեղի թատերական կյանքին և պատճառ դարձան, որ Շուշում 1868 թ. հատուկ թատերական բեմ շինվի»։

Թատերական կյանքը Շուշում սկսվում է Գ. Չմշկյանի ներկայացումներով։ Սակայն չի կարելի հաստատորեն պնդել, որ մինչև 1865 թ. Գ. Չմշկյանի Շուշում ներկայացումներ տալը, Շուշում ներկայացումներ չեն եղել։ Այդ մասին ենթադրութեան հիմք են տալիս ինչպես Երվանդ Լալայանի բերված նկատողութիւնը, այնպես և Գ. Չմշկյանի «Հիշողութիւններ»՝ այն մասին, որտեղ Ս. Մանգինյանի երբեմնի ուսանող ընկեր շուշեցի Տեր-Հակոբյանը Չմշկյանին և նրա ընկերներին տանում է հեռու, քաղաքից դուրս և կանգնեցնում մի ահագին քարաշէն շինութեան առաջ, ասելով. «Ահա մեր թատրոնը»։ Այնուհետև Չմշկյանը նկարագրում է այդ

շէնքը. «Մտանք և ինչ տեսանք՝ շորս պատ, մեջը փայտյա սյուներ, մի քանի տեղ բաժանված տախտակյա պատերով, առանց հատակի և առանց առաստաղի»։ Ահա այս շէնքում էլ Չմշկյանը և իր ընկերները կազմակերպեցին և տվին իրենց առաջին ներկայացումները։ Իհարկէ, դա կանոնավոր թատերական շէնք չէր, բայց արդյո՞ք այստեղ տեղացիները մինչև Չմշկյանի ներկայացումներ տալը, չեն տվել ներկայացումներ, հաստատապես պնդել չենք կարող, սակայն հավանական ենք համարում, այլապես ինչո՞ւ Տեր-Հակոբյանն այդ «թատրոն» է անվանում։

Այսպես թե այնպես, XIX դարի 60-ական թվականներին Շուշում հայերի մեջ արդեն հիմք էր դրվել թատերական գործին և այնուհետև ներկայացումներ են բեմադրվում թե՛ մասնավոր տներում, թե՛ Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցում և թե՛ Ն. Խանղամիրյանի հատուկ թատերական շէնքում։

* * *

1882 թվականին հուլիսի 23-ին Շուշի է գալիս հայ բեմի հուշակավոր արտիստ Պետրոս Աղամյանը և մեծ հաջողութեամբ բեմադրում իր ներկայացումները։ Նա Շուշի է գալիս Թիֆլիսից «Տարազի» ապագա խմբագիր Տիգրան Նազարյանի խորհրդով՝ Նոր Նախիջևան գնալուց առաջ անցնել Շուշի և այնտեղ հանդես գալ իր երեկույթներով³⁴։ Տիգրան Նազարյանը, որի հետ Աղամյանը Թիֆլիսում բարեկամական հարաբերութեան մեջ էր գտնվում, 1881 թվականին Շուշուց Թիֆլիսից «Տարազի» ապագա խմբագիր Տիգրան Նազարյանի ձեռքով հատուկ հանձնարարական նամակ է գրում իր ծնողներին և խնդրում նպաստել Աղամյանին։

Աղամյանը Շուշի գալուց առաջ կանգ է առնում Գանձակում և այնտեղ տալիս է երկու երեկույթ, որտեղ հատ-

³⁴ Տե՛ս Ռուբեն Զարյանի Աղամյանին նվիրված մենագրութիւնը (Հայպետհրատ, Երևան, 1961 թ., էջ 171—178)։

³³ Գ. Չմշկյան, «Իմ հիշատակարանը», էջ 51—52։

վածներ է արտասանել Շեքսպիրի «Համլետից», Շիլլերի «Ավագականերից» և մի քանի ոտանավոր Ռաֆայել Պատկանյանից, բայց Գանձակում նա հաջողություն չի ունենում: «Այդ ներկայացուցիչներին տեղի հայությունը փայլել է իր բացակայությամբ»,— գրում է Աղամյանը: Սակայն Շուշում Աղամյանի նույն երեկույթներն անցնում են մեծ հաջողությամբ: Իմանալով հուշակավոր դերասանի գալուստը, Շուշուց 27 «գիմնագիստ»³⁵ ձի հեծած գնում են նրան դիմավորելու: Երկուդ կրելով, որ Շուշում էլ Գանձակի նման հասարակությունը չի հաճախ իր երեկույթները, Աղամյանը մի նամակում գրում է, որ «ավելի լավ է ավանակների վրա նստաթիթաբոն գան, միայն թե գան, քան թե իրեն ձիերով դիմավորեն»: Բայց Աղամյանին Շուշում շատ լավ են ընդունում և ցույց են տալիս, որ շուշեցիները ոչ միայն հյուրասեր են, այլև թատերասեր, Աղամյանի տված շորս ներկայացումները մեծ հաջողություն են ունենում:

Աղամյանն իր ներկայացումները բեմադրում է Տիգրան Նաղարյանի մորեղբայր՝ Համբարձում աղա Հախումյանի տանը, որտեղ «հին մեծ տան վերին հարկում հարմարեցրած էր մի թատերական աղբատիկ բեմ, որը դեռ մնում էր և կառուցված էր Տիգրան Նաղարյանի ձեռքով, ներկայացումները բեմադրում էր նաև կլուբի դահլիճում: Աղամյանի Շուշում տված երեկույթների մասին (հատվածներ «Համլետից», «Ավագականերից» և ոտանավորներ Գամառ—Քաթիպայից) պարբերական մամուլում և առանձին հիշողություններում լույս են տեսնում մի շարք հոդվածներ: Առանձին ոգևորություններ Աղամյանի ներկայացումների մասին խոսում է Լեոն, որն այդ ժամանակ պատանի էր և գտնվում էր հանդիսատեսների մեջ: Նա իր հիշողությունների մեջ պատմում է այն մասին, թե Շուշում ինչպիսի մտավոր շարժում է կենդանացրել Աղամյանը, որը երկու դյուրիշ ուժ ուներ՝ բեմական

³⁵ Շուշում այդ ժամանակ գիմնագիս շկար, այլ կար թեմական դրոշմ, իսկ 1881 թ. բացված էր սեպական դպրոցը:

արվեստ և հայոց լեզու: «Մինչև այժմ էլ թվում է,— գրում է Լեոն,— թե պահել եմ պահանջներիս մեջ մեծ արվեստագետի շեշտերն ու հնչյունները»³⁶:

1916 թ. «Հորիզոն»-ի № 109-ում Լեոն գրում է. «Այսօր էլ դեռ հիշողությանս մեջ են այն գավառական դեմքերը, որոնց վրա շեքսպիրյան հանձարի հրճվանքն էր դրոշմվել: Ի՛նչ սքանչելի օրեր էին»:

Աղամյանից հետո Շուշում հայկական ներկայացումներ հաճախակի էին արվում թե՛ տեղական ուժերով, և թե՛ շրջիկ դերասանական խմբերի կողմից, որոնք հանդես էին գալիս իրենց ներկայացումներով գլխավորապես ամառային ամիսներին, երբ Շուշում հավաքվում էին բազմաթիվ «գաղնիկներ»: Թատրոնն այստեղ (Շուշում) կանոնավորվել և իր կրթիչ ազդեցությունը օրավուր ավելացրել է, երբ 1891 թվականին շինվել է Պ. Ն. Խանդամիրյանի թատերական շենքը: «Սա թեև արտաքուստ և կամ ներքուստ ճարտարապետական կամ զեղարվեստական մի առանձին նշանակություն չունի,— գրում է Երվանդ Լալայանը,— սակայն յուր ընդարձակ դահլիճով, բավական հարմարավոր բեմով և երկար ֆոնյեներով միանգամայն բավականացուցիչ է Շուշվա պես մի գավառական քաղաքի համար: Ունի նա բավական դեկորացիաներ, մի բավական ճաշակով նկարված վարագույր և այլն»³⁶:

Որքան մեղ հայտնի է, Խանդամիրյանի թատրոնը ունեցել է նաև էլեկտրական լուսավորություն, որ այն ժամանակ Շուշվա նման քաղաքի համար հազվագյուտ երևույթ էր Անդրկովկասում: Այս շենքը շարունակել է իր գոյությունը մինչև 1905 թ. հայ-թուրքական ընդհարումները, երբ այն հրի է մատնվում:

Այս թատերական շենքում տեղի են ունենում ժամանակի նշանավոր մի շարք դերասանական խմբերի ներկայացումներ: 1891 թ. մինչև 1896 թ. այս թատերական շենքում

* Լեո «Անցյալից», 1925, էջ 33:

³⁶ «Ազգագրական հանդես» երկրորդ տարի, Բ գիրք, 1897 թ., Թիֆլիս, էջ 106:

վում է 119 ներկայացում, տարեկան միջին թվով 20 ներ-
ացում: Թատրոնը այդ տարիներին ունենում է միջին
թվով տարեկան 4 հազարից մինչև 7 հազար ուրբի մուտք
նյամներ 6 տարվա ընթացքում 33.362 ուրբի): Անշլագի
արում թատրոնն ունենում է 325—350 ուրբի մուտք³⁷:

1896 թվականից հետո այս ներկայացումները շարու-
վում էին նանդամիրյանների գահլիճում, իսկ նրա այր-
աց հետո՝ Շուշու թեմական դպրոցի գահլիճում, Շուշվա
րի ձմեռային սպա նաև ամառային շենքում, երբեմն
ըստ ռեալական դպրոցի գահլիճում³⁸, մասնավոր տներում
հինակ, Փիփերթանց տանը), որտեղ հաճախ լինում էին
ակերտական կամ ընդհատակյա երեկույթներ և այլն:

Շուշու հայկական մասի ավերումից մի երկու տարի
աջ դասախոսությունների, երեկույթների և ներկայացում-
ների համար օգտագործվում էր Ղուկասյան օրիորդաց դպրո-
ղահլիճը, մասնավանդ, երբ 1917 թ. փետրվարյան հեղա-
խությունից առաջ այստեղ բացվում է ժողովրդական հա-
յարան:

1896 թվականից հետո Շուշում ներկայացումներ են
ել հայ բեմի հռչակավոր արտիստներ Սիրանուշը, Հով-
նյեն Աբելյանը, Պետրոսյանը, Հովհաննես Զարիֆյանը,
գոր Ավետյանը, Արուս Ոսկանյանը, Օլգա Գուլազյանը և
իշներ, որոնք իրենց փայլուն խաղով հիացրել են Շուշվա
րիստատեաներին և կրթել նրանց մտավոր, բարոյական և
արվեստական ճաշակը: Շուշի քաղաքում է ծնվել կոմի-
կան զերբերի աննման արտիստ Գրիգոր Ավետյանը, ժո-
րդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը: Շուշին տվել
աև Ազրբեջանի թատրոնի երաժշտության մի շարք նշա-

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Ռեալական դպրոցի 1908 թ. կառուցված շենքը (Առաֆելյանի
երված միջոցներով), թեև ուներ շատ լավ ընդարձակ գահլիճ,
դպրոցը հազվագյուտ գեպերում էր այն վարձով տալիս ներկա-
րիների համար, որովհետև նյութական կարիք չէր զգում, ինչպես
կրթական դպրոցը:

նավոր ներկայացուցիչներ, որոնց մասին հարկ է առանձին
խոսել:

ԳՐԱԳԱՐԱՆՆԵՐ, ԸՆԹԵՐՅԱԲԱՆՆԵՐ, ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍԻՈՒ

XIX դարի ընթացքում Շուշին ունեցել է գրագարաններ,
ընթերցարաններ, ակումբներ: Դեռևս 1859 թվականին Շու-
շում հիմնվում է այսպես կոչված հասարակ գրադարան, որը
գոյություն է ունենում մինչև 1867 թվականը, երբ նա փակ-
վում է, վարչությունը գրագարանի գույքը նվիրում է Շուշու
թեմական դպրոցին: Թեմական դպրոցը ստանում է բավա-
կանին մեծ թվով հայերեն, ռուսերեն և այլ լեզուներով գրքեր
ու պարբերական հրատարակություններ: 1869 թ. նույնմբերի
1-ին Շուշու թեմականում գրագարանի հիմք է դրվում³⁹:
Այս գրագարանը շարունակում է իր գոյությունը մինչև 1920 թ.
դպրոցական շենքի ավերումը, կատարելով իր որոշակի դերը
Շուշու ընթերցող հասարակության (գլխավորապես թեմա-
կանի աշակերտության և ուսուցչական կազմի) համար:

1889 թվականի մարտի 10-ին բարեգործական ընկերու-
թյան Շուշու ճյուղը քաղաքում հիմնում է առանձին գրագա-
րան, որն ուներ և ընթերցարան: Այս գրագարան-ընթերցա-
րանը նույնպես աշխատում է տասնյակ տարիներ⁴⁰:

Բարեգործական ընկերության Շուշու մասնաճյուղի գրա-
դարան-ընթերցարանը ենթարկված էր հայ բարեգործական
ընկերության Թիֆլիսի խորհրդին, ուներ 14 կետից բաղկա-

³⁹ Ան «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հողերը դպրոցի», էջ 353,
Թիֆլիս, 1914 թ.:

⁴⁰ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 1897, Բ. գիրք, 2-րդ տարի, էջ
103—104: Այս գրագարան-ընթերցարանում երկար տարիներ գրագա-
րանպետի պաշտոն է վարել համեստ և անխոնջ աշխատող Պողոս Զաքար-
յանը, որի ավագ եղբայրը Շուշու մասին իր նվիրված հիշողություններն է
թողել Աղտո Հովհաննիսյանին:

ցած կանոնադրութիւնն և 1895 թ. ուներ 4000 հայերեն և ռուսերեն գիրք (6000 ռուբլի արժողութեամբ): 1889 թ. մարտի 10-ից մինչև 1896 թ. հունվարի 1-ը (7 տարվա ընթացքում) նրա տարեկան, ամսական և օրական անդամները օգտվել են 27,620 անգամ (4098 անգամ): Նույն տարվա ընթացքում օգտվողների 85 տոկոսը կազմում են հայեր, 8 տոկոսը՝ ռուսներ, 4 տոկոսը՝ թուրքեր, 3 տոկոսը՝ այլ ազգութիւններ: Սովորողները կազմում են հաճախորդների 55 տոկոսը, առևտրականները՝ 25 տոկոսը, աստիճանավորները՝ 10 տոկոսը, ուսուցիչներն ու վարժապետները՝ 7 տոկոսը, արհեստավորները՝ 3 տոկոսը: Կանայք կազմել են հաճախորդների 2 տոկոսը: Ավելի շատ կարդացվել են հայերեն՝ Բաֆֆի, Պոռչյան, Աբովյան, Շիրվանզադե, Մերենց, Աղայան, Շեքսպիր, Էոսեն Սյու, Գլումա, Ժյուլ Վեռն, Շիլլեր, Պարոնյան, Սունդուկյան, Խրիմյան, Մոլիեր, Շահազիզյան, Գամառ—Քաթիպա և Լեո:

Ռուսերեն՝ Տուրգենև, Տոլստոյ, Ժյուլ Վեռն, Գոգոլ, Լերմոնտով, Պուշկին, Իլկևենս, Դոստոևսկի, Շպիլգազեն, Գոնչարով, Հյուգո, Գարշին, Զոլա, Օստրովսկի, Դոդե, Բելինսկի, Բալլոն, Մոլիեր, Շեքսպիր, Շիլլեր, Գլոթե, Սենկևիչ, Զեյնով և այլն⁴¹:

Պարբերական հրատարակութիւններից (ամսագրերից) առավելապէս կարդացվել են՝

Հայերեն՝ «Մուրճ», «Փորձ», «Արարք», «Տարագ», «Հանդես գրական և պատմական»:

Ռուսերեն՝ „Вестник Европы“, „Артист“, „Северный Вестник“, „Русская мысль“, „Книжки недели“, Мир Божий“, „Русское богатство“.

1896—97 թվականներից հետո բարեգործական ընկերութիւն Շուշու մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանը ավելի է ծավալում իր աշխատանքը, ավելացնելով իր գրքաքանակը,

⁴¹ «Ազգագրական հանդես»-1897 թ., էջ 105, Թումյանի ստորագրութեամբ գրած հոդվածը գրադարանների մասին:

ստացվող հանդեսների և օրաթերթերի թիվը ու ընթերցանութիւնների քանակը, շարունակելով իր գոյութիւնը մինչև 1920 թվականը:

Բացի թեմականի և բարեգործական ընկերութիւն գրադարան-ընթերցարաններից, XIX դարի վերջերից Շուշում գոյութիւն ունեին ևս մի քանի այլ գրադարան-ընթերցարաններ:

1. Կլուբի գրադարան-ընթերցարանը Շուշու քաղաքային վարչութիւն նախ ձեռնային, ապա ամառային (ծաղկանոցի) շէնքում, որը բավականին հարուստ էր և որից օգտվում էին թե՛ հայերը, թե՛ ռուսներն ու ազրբեջանացիները:

2. Շուշու ռեալական դպրոցը, որը XX դարի սկզբներին ուներ բազմաթիվ գրքեր ռուսերեն լեզվով և մասնավորապէս հարուստ ֆունդամենտալ գրադարան:

3. Շուշու աշակերտական միութիւն գրադարանը, որ ընդհատակյա գրադարան էր և ստեղծվել էր 1905 թվականի հեղափոխութիւնից հետո⁴²:

Շուշում գրադարաններ ունեին նաև Շուշու քաղաքային դպրոցը, Մարինսկի դպրոցը, Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը, Ղուկասյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցը և այլն: Կային և մի շարք մասնավոր գրադարաններ, որոնք պատկանում էին առանձին անձանց, զիջավորապէս՝ տեղական ուսուցիչներին:

Այստեղ տեղին է մի քանի խոսք ասել այն մասին, թե ո՞ր սարբերական հրատարակութիւններից էին օգտվում Շուշու բնակիչները մասնավոր կարգով, ո՞ր ամսաթերթերին և օրաթերթերին էին նրանք բաժանորդագրվում XIX դարում և ի՞նչ քանակութեամբ: Այս հարցին հաստատ պատասխան

⁴² Այս գրադարանում եւ աշխատել էմ որպէս գրադարանապետ 1907—08 թվականներին: Աշխատանքն ատանց վարձատրութեան էր, հատարական հիմունքներով: Ես այս գրադարանում (ռեալականի վերնահարկում՝ կտրի սակ) գտա շատ հարուստ գրականութիւն մասնավորապէս պատմութիւնից լավիրս և Թամբույի բազմահատոր գրքերը: Պավլով-Սիլվանսկու գիրքը՝ ֆեոդալական շրջանին վերաբերող և շատ ուրիշներ:

տալու համար մենք շունենք քիչ թե շատ ճշգրիտ տեղեկություններ, մանավանդ որ ընթերցասեր շուշեցիների համոզմունքները, արամազրուիթյունները և այս կամ այն թերթին առաջնութուն տալու հակումները տարբեր են եղել և փոփոխական՝ տարբեր ժամանակների և հասարակական տարբեր շարժումների գերակշռության շրջաններում:

Ռուսահայերի առաջին պարբերական հայերեն հրատարակություններն էին՝ 1847—48 թվականներին «Кавказ» ուսերեն պաշտոնական թերթի հայերեն թարգմանությունները, 1850 թվականին՝ «Արարատ» շաբաթաթերթը (աշխարհաբար և գրաբար), 1858 թ.՝ «Հյուսիսափայլը» Մոսկվայում, 1858 թ.՝ «Ճոռաբաղը», 1858 թ.՝ «Մեղու Հայաստանին» Թիֆլիսում, 1860 թ.՝ «Կոունկ Հայաստանի» Թիֆլիսում, 1960 թ.՝ «Մասյաց Աղավնի» Թեոդոսիայում, 1860 թ.՝ «Միածան Հայաստանյաց», 1861—62 թթ.՝ «Համբավաբեր Ռուսիոյ», 1863—64 թթ.՝ «Հյուսիս», 1866—67 թթ.՝ «Վաճառական», «Գարուն», «Հայկական աշխարհ»:

«Հյուսիսափայլը» 1858 թ. ուներ 262 բաժանորդ (Թիֆլիսում՝ 48, Շամախում՝ 12, Շուշում՝ 1): 1859 թ. նա ուներ 350 բաժանորդ (Թիֆլիսում՝ 60, Շամախում՝ 30, Շուշում՝ 24, Երևանում՝ 7 և այլն):

«Ճոռաբաղը» 1859 թ. ուներ 372 բաժանորդ (Թիֆլիսում՝ 68, Էջմիածնում՝ 22, Շուշում՝ 19, Երևանում՝ 18, Շամախում՝ 16):

«Մեղու Հայաստանին» 1861 թ. տպագրական 350 օրինակ, 1866 թ.՝ 450 օրինակ:

«Կոունկ Հայոց աշխարհի» 1862 թ.՝ 800 օրինակ, 1865 թ.՝ 400 օրինակ:

«Վաճառականը» 1866 թ.՝ 450 օրինակ:

Ովքե՞ր էին «Հյուսիսափայլի» բաժանորդները: Մեծ մասամբ հայ վաճառականները: Նա հոգևորական բաժանորդ համարյա չունեին, նկատելի չափով զուրկ էր նաև ազնվական և աստիճանավոր բաժանորդներից: «Բայց հայ վաճառականությունը նույն եռանդով և նույնպես գերազանց շերմու-

թյամբ նաև հակառակորդ բանակի սպառնոզն է»⁴³:

«Ազգագրական հանդես»-ը (1897 թ., Բ գիրք, էջ 106) XIX դարի իննսունական թվականների Շուշու բաժանորդների մասին տալիս է հետևյալ թվերը: Շուշում 1894, 1895 և 1896 թվականներին 3 տարվա ընթացքում միջին հաշվով բաժանորդագրված էին տարեկան «Նոր դարին»՝ 80 հոգի, «Մշակին»՝ 60 հոգի, «Արձագանքին»՝ 32 հոգի, «Տարագին»՝ 18 հոգի, «Մուրճին»՝ 6 հոգի, բոլոր հայերեն հանդեսներին և օրաթերթերին՝ 179 հոգի⁴⁴, իսկ բոլոր ուսերեն թերթերին ու հանդեսներին՝ 470 հոգի:

Այս թվերից հետևում է, որ Շուշում ամենից շատ 1894—96 թթ. բաժանորդագրված էին «Նոր դար» օրաթերթին, ապա «Մշակ-ին»:

XX դարի սկզբներից, մանավանդ 1905 թվականի և 1907 թվականի հեղափոխությունից հետո, շուշեցիների բաժանորդագրման պատկերը իհարկե, բոլորովին փոխվում է: Առաջ են գալիս նոր առաջադիմական և հեղափոխական թերթեր և հանդեսներ, որոնց բաժանորդների թիվը խիստ աճելուանում է:

⁴³ Գ. Անանյան, «Ռուսահայերի հասարակական դարգացումը XIX դարում», հատոր առաջին, էջ 313 և հետևյալները:

⁴⁴ Տե՛ս «Ազգագրական հանդեսի», 1897 թ. 106 էջում աղյուսակը: Այստեղ հայերեն թերթերի հանրագումարը ճիշտ է բերված:

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔԸ

Ք Ա Ղ Ա Ն Գ Ս Կ Ա Ի Ք Յ Ա Ի Ն

Նրկու խոսք	5
Հանձնարարական	7
Ն ե ռ ա ծ ու թ յ ու ռ ն	9
Գ լ ու թ ի I Շ ու շ ի ք ա ղ ա թ ի բ ն ա ա շ խ ա թ հ ա գ թ ա կ ա ն բ ն ու թ ա գ թ ու թ յ ու ռ ն ը	11
Գ լ ու թ ի II Շ ու շ ի ն ա ն ջ յ ա լ ու մ, հ ի մ ն ա գ թ մ ա ն տ ա թ լ ե թ ի վ ը, գ ա թ զ ա ջ ց մ ա ն և ա ն կ մ ա ն պ ա տ մ ա կ ա ն փ ու լ ե թ ը	31
Գ լ ու թ ի III Շ ու շ ու բ ն ա կ շ ու թ յ ու ռ ն ը XV III դ ա թ ի ջ մ ի ն շ ն մ ե թ օ թ ե թ ը	70
Գ լ ու թ ի IV Մ շ ա կ ու չ թ ը	85

Հրատ. խմբագիրը	Վլ. Ջ. Ստեփանյան
Գեղ. խմբագիրը	Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիրը	Ջ. Հ. Սարգսյան
Սրբագրիչ	Գ. Է. Գեղձակյան

ИБ № 1737

Հանձնված է շարվածքի 23.07.1992թ.: Ստորագրված է տպագրության 27.05.1993թ.: Չափը 84×108¹/₃₂: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական»: Բարձր տպագրություն: Պաշմ. 6,72 մամ., տպագր. 8,0 մամուլ: Ներկ. մամուլ 6,72, հրատ.-հաշվարկ. 5,14 մամուլ: Տպարանակ 3000: Պատվեր № 1: Գինը՝ պայմանագրային:

ՀԳՍ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:
 Издательство АН Арм., 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24г.
 ՀԳՍ հրատարակչության տպարան, 378410, ք. Աշտարակ 2:
 Типография Издательства АН Арм., 378410, г. Аштарак 2.